

अर्थीक समावेशाची राष्ट्रीय रणनीती

NATIONAL STRATEGY FOR FINANCIAL INCLUSION

२०२५-३०

अर्थीक समावेशाची राष्ट्रीय रणनीती

२०२५-३०

भारतीय रिझर्व्ह बँक

सगळे हक्क राखीव आसात. स्त्रोताची वळख करून दिल्यार पुनरुत्पादन करपाक मेळटा.

<https://www.rbi.org.in> ह्या संकेतथळार इंटरनेट वरवींय प्रकाशन मेळूं येता

अर्थीक समावेश आनी उदरगत खातें (एफआयडीडी), भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबय ४०० ००१ हांणी उजवाडायल्लें.

ऑनलूकर प्रेसांत छापून आयलां. ९३२१९ २७२४४

भारतीय रिझर्व्ह बँक

www.rbi.org.in

राज्यपाल

अर्थीक समावेशाची राष्ट्रीय रणनीती (एनएसएफआय): २०२५-३०

अर्थीक समावेश हो समान अर्थीक वाडीची बुन्याद. हे खातीर भारत सरकार आनी अर्थीक क्षेत्र नियंत्रकांनी वेळावेळार जायते धोरणात्मक उपाय चालीक लायल्यात. सगळ्या भागधारकांच्या कृतींनी सुसंगती सुनिश्चीत करपाच्या हेतान जानेवारी २०२० वर्सा सुरु केल्ल्या 'अर्थीक समावेश खातीर राष्ट्रीय धोरण (एनएसएफआय): २०१९-२०२४' देशांत अर्थीक बऱ्यापणा, समृद्धी आनी टिकावू उदरगतीक चालना दिवपा खातीर अर्थीक समावेशक गती दिवपा खातीर एक मार्ग दिला.

२) एनएसएफआय: २०१९-२४ हांणी आपलो नियोजीत काळ पुराय करून आपले उद्दिष्ट साध्य केल्ल्यात, एनएसएफआय: २०२५-३० ह्या काळांत मेळिल्ले प्रगतीचेर उबारणी जातली; तशेंच, लोकांच्या कल्याणा खातीर अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणाली खोलायेन आनी घटमूट करपा खातीर रणनीती पद्दत आनी कृती आराखडो चालीक लावपाचे यत्न जातले.

३) पंच ज्योती नांवाच्या पंच रणनीती उद्दिष्टां भोंवतणी घुंवपी आनी अर्थीक समावेशाच्या प्रवेश, वापर आनी दर्ज्याच्या आयामांचेर ४७ कृती बिंदूच्या व्यापक संचांतल्यान आदार दिवपी, अर्थीक समावेशाचेर परतून लक्ष केंद्रीत करपी एनएसएफआय: २०२५-३० हो दस्तावेज सोडपाक म्हाका खोस जाता. एनएसएफआय: २०२५-३० चें ध्येय म्हणल्यार अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणाली घटमूट करप आनी भागधारकांच्या एकवटीत यत्नांक लागून, समान, जबाबदार, योग्य आनी परवडपी अर्थीक सेवा दिवप, जांकां उदरनिर्वाह सक्षम करपी, अर्थीक साक्षरता, डिजिटल भौशीक मुळावी बांदावळ आनी गिरायक संरक्षण हांचो योग्य आदार मेळटा. एनएसएफआय: २०२५-३० ची काळरेखाय संयुक्त राष्ट्रांच्या २०३० वर्साच्या टिकावू उदरगतीच्या अजेंडे कडेन समन्वयीत आसा.

केंद्रीय कार्यालय इमारत, शहीद भगत सिंग मार्ग, मुंबय - 400 001, भारत

दूरध्वनी: +91 22 2266 0868 / 2266 1872 / 2266 2644 फॅक्स: +91 22 2266 1784 ईमेल: governor@rbi.org.in

हिंदी सोपी आसा, ताचो वापर वाडोवचो.

४) हो धोरण दस्तावेज देशभरांतल्या वेगवेगळ्या भागधारकां कडेन रिझर्व्ह बँकेन केल्ल्या सल्लामसलतीचो, तशेंच भारत सरकाराच्या अर्थ मंत्रालयाच्या खाला अर्थीक वेव्हार खातें आनी अर्थीक सेवा खात्याच्या सामुहीक यत्नांची पराकाष्ठा आसा; वितीय क्षेत्रांतले नियंत्रक-म्हळ्यार, भारतीय रिझर्व्ह बँक (आरबीआय), भारतीय सिक्युरिटीज आनी एक्सचेंज बोर्ड (एसईबीआय), भारतीय विमो नियामक आनी विकास प्राधिकरण (आयआरडीएआय), पेन्शन निधी नियामक आनी विकास प्राधिकरण (पीएफआरडीए); आनी तशेंच नॅशनल बँक फॉर एग्रीकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट (एनएबीएआरडी), राष्ट्रीय कुशळटाय विकास म्हामंडळ (एनएसडीसी) आनी राष्ट्रीय अर्थीक शिक्षण केंद्र (एनसीएफई)-अर्थीक समावेश आनी अर्थीक साक्षरतायेच्या तंत्रीक गटाच्या (टीजीएफआयएफएल) सामुहीक यत्नांची ही पराकाष्ठा. राष्ट्र निर्मितीच्या ह्या म्हत्वाच्या वावरांत तांणी दिल्ल्या योगदाना खातीर आनी आदाराक लागून तांकां सगळ्यांक परबीं.

५) तशेंच आमच्या प्रादेशिक कार्यालयांनी आयोजीत केल्ल्या देशभरांतल्या भागधारक सल्लागारांत वांटो घेवपी आनी आपले विचार आनी सुचोवण्यो सांगपी सगळ्या बँकर्स, सूक्ष्म आनी ल्हान उद्देगाचे प्रतिनिधी, फिनटेक क्षेत्रांतले घटक, शिक्षणीक संस्था, विचार मंडळां (थिंक टँक्स) आनी समाजीक संघटनांचे हांव उपकार मानतां.

६) एनएसएफआय: २०२५-३० तयार करपाचे प्रक्रियेंत समन्वय सादपा खातीर आरबीआयच्या केंद्रीय कार्यालयांतल्या अर्थीक समावेश आनी उदरगत खात्याची (एफआयडीडी) हांव तोखणाय करतां. ही रणनिती आपले हेतू साध्य करतली असो म्हाका विस्वास आसा.

संजय मल्होत्रा

१ डिसेंबर २०२५

मुंबय.

अनुक्रमणिका

संक्षेपांची वळेरी.....	७
मुखेल संज्ञा आनी व्याख्या.....	११
कार्यकारी सारांश.....	२०

अध्याय

अध्याय-१: एनएसएफआय: २०१९-२४ एक नियाळ.....	२३
अध्याय-२: भारतांत अर्थीक समावेशाची स्थिती.....	२७
अध्याय-३: एनएसएफआय: २०२५-३० दृष्टीकोन.....	४६
अध्याय-४: एनएसएफआय: २०२५-३०: धोरण उद्दिष्ट आनी कृती मुद्दे.....	५६
अध्याय-५: देखरेख आनी मापन यंत्रणा.....	८४
परिशिष्ट १: एनएसएफआय: २०१९-२४ मार्गदर्शक तत्वां आनी कृती.....	९२
परिशिष्ट २: एनएसएफआय २०२५-३० -कृती मुद्दे, भागधारक आनी वेळरेखा.....	१०९
संदर्भ.....	११३

संक्षेपांची वळेर

AePS	Business Correspondent	DPI – RBI
Aadhaar Enabled Payment System	CBDC	Digital Payments Index - Reserve Bank of India
AFA	Central Bank Digital Currency	DPI
Additional Factor Authentication	CGMS	Digital Public Infrastructures
ASBA	Central Grievance Management System	DSS
Application Supported by Blocked Amount	CFL	Digital Signage System
AI	Centre for Financial Literacy	DBT
Artificial Intelligence	CFCFRMS	Direct Benefit Transfer
AMFI	Citizen Financial Cyber Frauds Reporting and Management System	E-LMS
Association of Mutual Funds in India	CRE	E-Learning Management System
APY	Community Resource Entities	ETF
Atal Pension Yojana	CA	Exchange Traded Fund
ATM	Corporate Agent	EDDPE
Automated Teller Machine	CISCE	Expanding and Deepening of Digital Payments Ecosystem
BSBDA	Council for the Indian School Certificate Examination	FPO
Basic Savings Bank Deposit Account	CIC	Farmer Producer Organization
BSDA	Credit Information Companies	FACT
Basic Services Demat Account	CDD	Financial Awareness and Consumer Training
BPL	Customer Due Diligence	FETP
Below Poverty Line	DBU	Financial Education Training Programme
BC	Digital Banking Unit	FI

Financial Inclusion	ICT	National Strategy for Financial Inclusion
FIF	Information and Communications Technology	•IoRS:
Financial Inclusion Fund		
FI-Index	IPO	Inter-operable Regulatory Sandbox
Financial Inclusion Index	Initial Public Offering	•NEFT:
FLC	IRDAI	
Financial Literacy Center	Insurance Regulatory and Development Authority of India	National Electronic Funds Transfer
FSP	•IGMS:	•NULM:
Financial Service Provider	Integrated Grievance Management System	National Urban Livelihood Mission
FSDC-SC		•JSS:
Financial Stability and Development Council - Sub Committee	•NABARD:	Jan Shikshan Sansthan
	National Bank for Agriculture and Rural Development	•NFIR:
FBC	•NSQF:	National Financial Information Registry
Fixed-Point Business Correspondent	National Skills Qualifications Framework	•NBFC:
GCC	•IO:	Non-Banking Financial Companies
General Credit Card	Internal Ombudsman	•JDD:
GIS	NCFE:	Jan-Dhan Darshak
Geographic Information System	National Centre for Financial Education	•NFLAT:
GPII	•NSFE:	National Financial Literacy Assessment Test
Global Partnership for Financial Inclusion	National Strategy for Financial Education	•NGO:
ID		Non-Governmental Organisations
Identity Document	•INFE:	
IMPS	International Network on Financial Education	•JLG:
Immediate Payment Service	•NCRP:	Joint Liability Group
IBA		•NGO:
Indian Banks' Association	National Cybercrime Reporting Portal	Non-Government Organisation
ITI	•NSFI:	•NE:
Industrial Training Institute		

North-eastern	•MNREGA:	•P2P:
•KCC:	Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act	Person to Person
Kisan Credit Card		ULI
•NIC:	•NPCI:	Unified Lending Interface
National Informatics Centre	National Payments Corporation of India	UPI
•OD:	•PIN:	Unified Payments Interface
Overdraft	Personal Identification Number	UT
•KYC:	•MF-AUM:	Union Territory
Know Your Customer	Mutual Fund Assets under Management	UTLBC
•NIESBUD:	•NPS:	Union Territory Level Bankers' Committee
National Institute for Entrepreneurship and Small Business Development	National Pension System	POP
•OECD:	•PSO:	Points of Presence
Organisation for Economic Co-operation and Development	Payment System Operators	POS
•LWE:	•MSME:	Points of Sale
Left Wing Extremism	Micro Small and Medium Enterprises	PLP
•NISM:	•NRLM:	Potential Linked Plan
National Institute of Securities Markets	National Rural Livelihood Mission	PMFBY
•OTP:	•PFRDA:	Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana
One Time Password	Pension Fund Regulatory and Development Authority of India	PMJDY
•LEDP:	•MSSP:	Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana
Livelihood and Enterprise Development Programme	Money Smart School Programme	PMKVY
•NITI Aayog:	•NSDC:	Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana
National Institution for Transforming India Aayog	National Skill Development Council	PMSBY
•PIDF:	•P2M:	Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana
Payment Infrastructure Development Fund	Person to Merchant	PML
		Prevention of Money Laundering
		PCR

Public C	Securities Market Trainer	Straight through Processing
redit Registry	SHG	SDG
RTGS	Self Help Group	Sustainable Development Goal
Real Time Gross Settlement	SRO	SIP
RO	Self-Regulatory Organisation	Systematic Investment Plan
Regional Office	SCORM	TGFIFL
RE	Shareable Content Object Reference Model	Technical Group on Financial Inclusion and Financial Literacy
Regulated Entities	SMS	UAP
RS	Short Messaging Service	Udyam Assist Platform
Regulatory Sandbox	SF/MF	UIDAI
RBIH	Small and Marginal Farmer	Unique Identification Authority of India
Reserve Bank Innovation Hub	SIDBI	UN
RBI	Small Industries Development Bank of India	United Nations
Reserve Bank of India	SRO-FT	USSD
RSETI	Self-Regulatory Organisation - Fintech Sector	Unstructured Supplementary Service Data
Rural Self Employment Training Institute	SOP	V-CIP
SCORES	Standard Operating Procedure	Video based Customer Identification Procedure
SEBI Complaint Redress System	SLBC	2FA
SEBI	State Level Bankers' Committee	Two Factor Authentication
Securities and Exchange Board of India	STP	
SMART		

मुखेल संज्ञा आनी व्याख्या

आधार बीज खातें	खातेंधारकाच्या खाशेल्या १२ अंकांच्या आधार क्रमांकाक जोडिल्लें बँक खातें.
आधार सक्षम फारीकणी प्रणाली [एईपीएस].	एईपीएस हें बँकेच्या फुडारपणा खाला आशिल्लें मॉडेल आसा जें आधार प्रमाणीकरण वापरून खंयचेय बँकेच्या वेवसायीक संवाददात्या वरवीं पीओएस (मायक्रो-एटीएम) हांगा ऑनलायन परस्पर संचालनक्षम अर्थीक समावेश वेव्हार करपाक परवानगी दिता.
आडायल्ले रक्कमे वरवीं समर्थीत ऍप्लिकेशनां [एएसबीए].	एएसबीए हो गुंतवणूकदारचो अर्ज आसून तातूंत स्वता प्रमाणीत सिंडिकॅट बँकेक (एससीएसबी) मुद्द्याची सदस्यताय घेवपा खातीर बँक खात्यांतले अर्जाचे पयशे आडावंक मेळटात.
वेवस्थापनांतली मालमत्ता	वेवस्थापनांतली मालमत्ता [एयूएम] म्हळ्यार वित्तीय संस्था वा गुंतवणूक वेवसायीक आपल्या गुंतवणुकदारां वतीन वेवस्थापन केल्ल्या मालमतेचें वट्ट मोल.
अटल पेन्शन येवजण [एपीवाय]	एपीवाय ही स्वयंसेवी, नियतकालिक योगदानाचेर आदारिल्ली पेन्शन पद्दत आसा, जाचे खाला ग्राहकांक केंद्र सरकारा कडल्यान कांय पेन्शन फायदे मेळटले.
बँकींग आऊटलेट	घरगुती अनुसुचीत वेवसायीक बँक (डीएससीबी), ल्हान वित्त बँक (एसएफबी) आनी फारीकणी बँक (पीबी) खातीर 'बँकिंग आऊटलेट' हो स्थिर बिंदू सेवा वितरण युनिट आसा, जो बँकेचे कर्मचारी वा ताचे वेवसायीक संवाददाता वेवस्थापन करतात जंय सप्तकांतले उण्यांत उणे पांच दीस दिसाक उण्यांत उणें ४ वरां खातीर ठेवी स्वीकारप, चेक रोख करप/काडप वा रिणां दिवप अशो सेवा दितात.
मुळावें बचत बँक जमा खातें [बीएसबीडीए].	मुळावी बचत बँक ठेव (बीएसबीडी) खातें हो एक प्रकारचो बचत खातें आसा जो मुळाव्यो उण्यांत उणी सुविधा फुकट दिता आनी उण्यांत उणी शिल्लकाची गरज ना.
मर्यादीत तर्कशुध्दताय	मर्यादीत तर्कशुध्दताय हो शब्द हर्बर्ट ए. सायमन (१९७७) हांणी सादर केल्लो, जो वास्तव जिणेंतल्या परिस्थितींतल्या परिपूर्ण तर्कशुध्दीच्या मर्यादेक लागून घेतिल्ल्या निर्णयांत वर्तनाच्या पूर्वग्रहाचें एका घटकाची वळख करून दिता.
एकत्रीत उत्पादनां	बंडल केल्लीं उत्पादनां म्हळ्यार एकठांय पॅकेज केल्लीं/वितरीत केल्लीं अर्थीक उत्पादनां, पूण वेगवेगळीं लेगीत मेळटात.
वेवसाय प्रतिनिधी [बीसी]	वेवसायीक संवाददाता हे बँक शाखा/एटीएम सोडून हेर सुवातींनी बँकींग सेवा दिवपा खातीर बँकांनी नेमिल्ले किरकोळ एजंट आसतात.
अर्थीक साक्षरता केंद्रां [सीएफएल]	अर्थीक जागृताय संदेश प्रसारित करपाक आनी अर्थीक समावेशाची पातळी वाडोवपा खातीर एनजीओ आनी प्रायोजक बँकांच्या सहकार्यान ब्लॉक पातळेचेर सीएफएल स्थापन करतात.

केंद्रीकृत केवायसी [ई-केवायसी] नोंदणी	केंद्रीय केवायसी नोंदणी ही अर्थीक क्षेत्रांतल्या गिरायकांच्या केवायसी नोंदींचो केंद्रीकृत भंडार आसून तातूंत एकसारके केवायसी मानक आनी पुराय क्षेत्रांतल्या केवायसी नोंदींची परस्पर संचालनक्षमता आसा. गिरायक जेन्ना अर्थीक संस्थे कडेन नवो संबंद स्थापन करता तेन्ना केवायसी दस्तावेज तयार करपाचो आनी तपासपाचो भार उणो करपाचो ताचो हेत आसा.
नागरिक अर्थीक सायबर फटवणूक अहवाल आनी वेवस्थापन प्रणाली (सीएफसीएफआरएमएस)	डिजिटल बँकिंग/क्रेडीट/डेबिट कार्ड, फारीकणी मध्यस्थ, यूपीआय आदी वापरांतल्यान जावपी अर्थीक सायबर फटवणूक आनी अर्थीक लुकसाणाचो बेगीन अहवाल दिवपा खातीर नागरिक अर्थीक सायबर फटवणूक अहवाल आनी वेवस्थापन प्रणाली तयार केल्या. कागाळी हेलपलायन क्रमांक १९३० वा राष्ट्रीय सायबर गुन्यांव अहवाल पोर्टलाचेर नोंद करूं येतात
काळे नमुने	काळो नमुनो म्हळ्यार खंयच्याय प्लॅटफॉर्माचेर यूआय/यूएक्स (वापरपी संवाद/वापरपी अणभव) संवादांचो फायदो घेवपी खंयचीय पद्दत वा फटोवपी डिझायन नमुने; वापरप्यांक चुकीची वाट दाखोवपाक वा फटोवपा खातीर तयार केल्ली, तांकां मुळाव्यान करपाचो हेतू वा हेतू नाशिल्ल्या पद्दतीन; गिरायक स्वायत्तता, निर्णय घेवप वा निवडीक बादा हाडून वा हानी करून; चुकीची जायरात वा अन्यायी वेपार पद्दत वा गिरायक हक्कांचें उल्लंघन मानतात.
डुप्लिकेशन काडून उडोवप	डि-डुप्लिकेशन ही एक पद्दतशीर प्रक्रिया आसून तातूंत त्याच म्हायतीच्यो अतिरिक्त प्रती काडून गरजे भायलो डेटा उणो करतात.
डिजिटल केवायसी	डिजिटल केवायसी म्हणल्यार गिरायकाचो लायव्ह फोटो काडप आनी अधिकृतपणान वैध दस्तावेज वा आधार कार्ड आशिल्ल्याचो पुरावो, जंय ऑफलायन सत्यापन शक्य ना, तशेंच नियंत्रीत घटकाच्या अधिकृत अधिकाऱ्यान असो लायव्ह फोटो घेतिल्ल्या सुवातेर अक्षांश आनी रेखांश लेगीत कॅप्चर करप.
डिजिटल फारीकणी निर्देशांक	देशभरांतल्या फारीकणी डिजिटलीकरणाची व्याप्ती मेजपा खातीर रिझर्व्ह बँकेन संमिश्र डिजिटल फारीकणी निर्देशांक (डीपीआय) तयार केला.
डिजिटल भौशीक मुळावी बांदावळ [डीपीआय].	डिजिटल भौशीक मुळावी बांदावळ (डीपीआय) हें मुळावी बांदावळ आदारीत पद्दत अशें वर्णन केलां, जी तंत्रज्ञान वापरून भौशीक बऱ्या खातीर बांदिल्ल्या पर्यावरण प्रणाली वरवीं (तंत्रज्ञान, बाजारपेठ आनी शासन हांचो आस्पाव) समाजीक ध्येय साध्य करता जी नियामक रेलिंगां भितर स्पर्धात्मक खाजगी नवनिर्माणाचो फायदो घेता.

शेतकार उत्पादक संघटना [एफपीओ]	हो एक प्रकारचो उत्पादक संघटना [पीओ] जंय वांगडी शेतकार आसतात. खंयच्याय उत्पादनाच्या उत्पादकांच्या संघटनेचें पीओ हें सामान्य नांव, उदा. शेतकी, बिगर शेतकी उत्पादन, कारागीर उत्पादन आदी.
अर्थीक समावेश निर्देशांक (एफआय-अनुक्रमणिका)	देशभरांतल्या अर्थीक समावेशाची व्याप्ती मेजपा खातीर रिझर्व्ह बँकेन संमिश्र अर्थीक समावेश निर्देशांक (एफआय-इंडेक्स) तयार केला. सरकार आनी संबंदीत क्षेत्र नियंत्रकां कडेन सल्लो घेवन बँकिंग, गुंतवणूक, विमो, टपाल आनी पेन्शन क्षेत्रांचो आस्पाव करपी एक व्यापक निर्देशांक म्हणून एफआय-निर्देशांकाची संकल्पना केल्या.
अर्थीक जागृताय आनी गिन्यान	अर्थीक जागृताय ही एक व्यापक संकल्पनात्मक समजूत आसा, पूण अर्थीक गिन्यान हे संदर्भ आनी प्रक्रिया विशिश्ट आसून ती वापरांत हाडूं येता अशी वेव्हारीक क्षमता आसा.
अर्थीक साक्षरता केंद्रां [एफएलसीएस].	जिल्ह्यांतल्या मुखेल बँकांनी एफएलसी स्थापन करतात. एफएलसी शेतकार, सूक्ष्म उद्देजक, मजत गट (एसएचजी), शाळेंतल्या भुरग्यां खातीर आनी ज्येश्ठ नागरिकां खातीर अर्थीक साक्षरता शिबिरां घडोवन हाडटात.
अर्थीक नियोजन	जिणेचीं ध्येयां साध्य करपाखातीर अर्थीक साधनांचो वापर आनी वेवस्थापन करपाखातीर विचारपूर्वक आनी मापांकीत पावलां उबारपाची प्रक्रिया म्हळ्यार अर्थीक नियोजन.
फिनटेक	'अर्थसहाय्य' आनी 'तंत्रज्ञान' ह्या दोन वेगवेगळ्या संज्ञांचें अलैंगिक मिश्रण, फिनटेक ही संज्ञा अर्थीक सेवांचेर परिणाम करपी तंत्रीक नवनिर्माणाच्या विस्तृत श्रेणीचें प्रतिनिधित्व करपाक वापरतात.
स्थिर बिंदू वेवसाय संवाददाता (एफबीसी) आउटलेट	एफएलसी आउटलेट हो बँकेचो 'बँकिंग आउटलेट' आसा जो एक स्थिर बिंदू सेवा वितरण युनिट आसा, ताचो वेवस्थापन ताचो बिझनेस संवाददाता [बीसी] करता जंय ठेवी स्वीकारप, चेक रोख करप/काडप वा रिणां दिवप सारकिल्ल्यो सेवा दिसाक उण्यांत उणे ४ वरां, सप्तकांतले उण्यांत उणे पांच दीस दितात.
झटपट फारीकसाण सेवा (आयएमपीएस)	आयएमपीएस ही रियल-टायम फारीकणी सेवा आसा जी २४ वरां उपलब्ध आसा. ही सेवा भारतीय राष्ट्रीय फारीकणी म्हामंडळ (एनपीसीआय) दिता जी गिरायकांक भारतभरांतल्या बँकां वरवीं आनी आरबीआय अधिकृत प्रीपेड पेमेंट इन्स्ट्रुमेंट (पीपीआय) जारी करप्यां वरवीं क्षणार्धांत पयशे हस्तांतरीत करपाक सक्षम करता.
निश्क्रीय बीसी	एबीसी एजंटान कसलोच अर्थीक/बिगर अर्थीक वेव्हार केल्लो ना वा ३ म्हयने [९० दीस] लॉग इन करूंक ना जाल्यार ताका निश्क्रीय अर्थ वर्गीकरण करतात.

भारत स्टॉक	भारतांत सादारणपणान वापरिल्ल्या डीपीआयच्या संचांत इंडिया स्टॉक हें सामुहीक नांव; तातूंत तीन वेगवेगळे थर आसतात - खाशेली वळख (आधार), पूरक फारीकणी प्रणाली (युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस, आधार पेमेंट ब्रिज, आधार सक्षम फारीकणी सेवा), आनी डेटा विनिमय (डिजीलॉकर आनी खातें एकठांय करपी).
इंडियन बँक्स असोसिएशन [आयबीए]	आयबीए ही भारतांतल्या बँकींग पर्यावरण प्रणालींतल्या बँको आनी हेर संस्थांचो संघ आसा.
निश्क्रीय खातीं	दोन वर्सां परस चड काळ खात्यांत गिरायक चालीक लायिल्लो वेव्हार ना जाल्यार बचत/चालू खातें निश्क्रीय मानतले.
जन शिक्षण संस्था [जेएसएस].	जन शिक्षण संस्थान (जेएसएस) ही भारत सरकाराची [कुशळटाय विकास आनी उद्देजकता मंत्रालय] येवजण आसा, जी १५-४५ वर्सां पिरायेच्या गटांतल्या अशिक्षित, नव्यान साक्षर, ८वे मेरेन मुळावी शिक्षण घेतलेले आनी १२वे मेरेन शाळा सोडपी विद्यार्थ्यांक अनौपचारिक माध्यमांतल्यान वेवसायीक कुशळटाय दिवपाचो हेतू आसा.
जन सुरक्षा येवजण	जन सुरक्षा येवजण ही भारत सरकाराची समाजीक सुरक्षा येवजण [विमो आनी पेन्शन] आसून तातूंत प्रधानमंत्री जीवन ज्योति बीमा येवजण (पीएमजेबीवाय), प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा येवजण [पीएमएसबीवाय] (विमो येवजण) आनी अटल पेन्शन येवजण (पेन्शन येवजण) हांचो आस्पाव जाता.
सूक्ष्म उद्देग	ज्या उद्देगाक प्लॉट आनी यंत्रां वा उपकरणांत गुंतवणूक २.५ कोटी रुपयां परस चड ना आनी उलाढाल १० कोटी रुपयां परस चड ना, ताका सूक्ष्म उद्देग म्हणून वर्गीकरण करतात.

सूक्ष्म अर्थसहाय्य	उण्या उत्पन्नाच्या कुटुंबांतल्या व्यक्तींक म्हळ्यार ३ लाख रुपया मेरेन वर्सुकी उत्पन्न आशिल्ल्या कुटुंबांक दिल्ले सगळे कोलेटरल मुक्त रीण सूक्ष्म वित्त रीण मानतात.
राष्ट्रीय शेती आनी ग्रामीण उदरगत बँक (एनएबीएआरडी)	एनएबीएआरडी ही भारतांतली शिखर उदरगत बँक आसून ती १९८२ वर्सा संसदेच्या कायद्याखाला टिकावू आनी समतोल शेतवडी आनी ग्रामीण उदरगतीक चालना दिवपाखातीर स्थापन जाल्ली.
राष्ट्रीय अर्थीक शिक्षण केंद्र [एनसीएफई].	नॅशनल सेंटर फॉर फायनान्शियल एज्युकेशन (एनसीएफई) ही सेक्शन ८ (नाफाविरयत) कंपनी आसा जी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (आरबीआय), सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (एसईबीआय), इंडिया इन्शुरन्स रेग्युलेटरी अँड डेव्हलपमेंट अथॉरिटी (आईआरडीएआय) आनी पेन्शन फंड रेग्युलेटरी अँड डेव्हलपमेंट अथॉरिटी (पीएफआरडीए) हांणी प्रचारांत हाडल्या.
राष्ट्रीय सायबर गुन्यांव अहवाल पोर्टल (एनसीआरपी)	भारत सरकाराचें गृह मंत्रालय सायबर गुन्यांवांक समन्वयात्मक आनी व्यापक पद्दतीन हाताळपा खातीर 'भारतीय सायबर गुन्यांव समन्वय केंद्र (१४सी)' नांवाची येवजण चालीक लायता. एनसीआरपी हो १४ सीचो एक घटक आसा जो सगळ्या प्रकारच्या सायबर गुन्यांवांची म्हायती दिवपाक सुविधा दिता.
राष्ट्रीय पेन्शन प्रणाली [एनपीएस]	राष्ट्रीय पेन्शन पद्दत ही भारत सरकारान अधिसुचीत व्याख्या केल्ली योगदान पेन्शन पद्दत आसा.
राष्ट्रीय कौशल्य पात्रताय चौकटी [एनएसक्यूएफ].	एनएसक्यूएफ गिन्यान, कुशळटाय आनी योग्यताय हांच्या माळे प्रमाण पात्रताय घडोवन हाडटा. हे पातळेची व्याख्या शिकपी मनशाक मेळपाची अपेक्षा आशिल्ल्या शिकपाच्या परिणामांच्या संदर्भांत केल्या, मागीर ते औपचारीक, अनौपचारीक वा अनौपचारीक शिकपा वरवीं मेळयले आसूं येता.
राष्ट्रीय इलॅक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (एनईएफटी)	राष्ट्रीय इलॅक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (एनईएफटी) ही राष्ट्रव्यापी केंद्रीकृत फारीकणी पद्दत आसून तिची मालकी आनी संचालन रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (आरबीआय).
पतपुरवणेक नवें	पत खात्यांतली नवी व्यक्ती म्हणल्यार ज्या व्यक्ती/संस्था बँके कडल्यान हाचे पयलीं खंयच्याय प्रकारची पत सुविधेचो लाव घेवंक नाशिल्लो आनी जांका बँके कडल्यान पयलेच खेपे पत सुविधा मेळिल्ली.
राष्ट्रीय उद्देजकता आनी ल्हान वेवसाय उदरगत संस्था (एनआयईएसबीयूडी)	उद्देजकता आनी ल्हान वेवसाय उदरगती खातीर राष्ट्रीय संस्था ही कुशळटाय विकास आनी उद्देजकता मंत्रालयाची संघटना आसून, उद्देजकताय आनी कुशळटाय विकासाक चालना दिवपाच्या हेतान प्रशिक्षण, सल्लागार, संशोधन आदी कामां करतात.

बिगर समर्पित बीसी आउटलेट	फक्त बीसी सेवां खातीर न्हय पूण मोबायल रिचार्ज, किराणा दुकानां आदी मुळाव्या वेवसायाक अॅडॉन म्हणून बीसी संबंदीत सेवा आशिल्ले आउटलेट/पॉइंट.
एनपीएस लाइट स्वावलंबन येवजण	पेन्शन फंड रेग्युलेटरी आनी डेव्हलपमेंट ऑथॉरिटी (पीएफआरडीए) अर्थीक नदरेन वंचित लोकां खातीर गट सेवांचेर आदारीत उण्या शुल्काचें मॉडेल राष्ट्रीय पेन्शन सिस्टीम-लाइट (एनपीएस-लाइट) सुरु केलां.
राष्ट्रीय ग्रामीण उदरनिर्वाह मिशन [एनआरएलएम].	एनआरएलएम हो भारत सरकाराच्या ग्रामीण उदरगत मंत्रालयान चालीक लायिल्ली एक मुखेल गरिबी निवारण कार्यावळ.
राष्ट्रीय कुशळटाय विकास म्हामंडळ [एनएसडीसी].	राष्ट्रीय कुशळटाय विकास म्हामंडळ (एनएसडीसी) ही नाफाविरयत भौशीक मर्यादीत कंपनी आसा जी कंपनी कायदो, १९५६ च्या कलम २५ खाला (आतां कंपनी कायदो, २०१३ च्या कलम ८ कडेन जुळटा) स्थापन केल्या, जी कुशळटाय विकास आनी उद्देजकता मंत्रालयाच्या (एमएसडीई) खाला वेगवेगळ्या कुशळटाय उपक्रमांक वाडोवपाक, आदार दिवपाक आनी समन्वय करपाक भौशीक खाजगी भागीदारी (पीपीपी) मॉडेल म्हणून काम करता.
प्रधानमंत्री कौशल्य विकास येवजण [पीएमकेव्हीवाय]	देशांत कुशळटाय उदरगतीक चालना दिवपा खातीर आनी प्रोत्साहन दिवपा खातीर प्रधानमंत्री कौशल्य विकास येवजण (पीएमकेव्हीवाय) २०१५ वर्सा सुरु केल्ली, जी फुकट अल्पकाळ कुशळटाय प्रशिक्षण दिता आनी तरणाट्यांक अर्थीक इनामां दिवन कुशळटाय प्रमाणपत्रा खातीर प्रोत्साहन दिता.
संभाव्य लिंकड प्लॅन [पीएलपी]	पीएलपी जिल्ह्यांतल्या वेगवेगळ्या क्षेत्रां खातीर पतपुरवठ्याचे क्षमतेक सविस्तर शास्त्रीय मुल्यांकन दिता. तातूंत क्षेत्र-विशिश्ट मुळाव्या साधनसुविधां मदलीं अंतरां आनी प्राधान्य क्षेत्रां खाला उपलब्ध आशिल्ल्या क्षमतांचो वापर करपा खातीर राज्य सरकारांनी आनी एफएलएस हांणी करपाक जाय आशिल्ल्या गंभीर हस्तक्षेपांचेर भर दिला.
प्रधानमंत्री जीवन ज्योति बीमा योजना [पीएमएसबीवाय]	- पीएमएसबीवाय ही भारत सरकारान सुरु केल्ली विमो येवजण आसा, जी १८ ते ५० वर्सां पिरायेच्या व्यक्तींक जिवीत विमो संरक्षण दिता. पीएमएसबीवाय आनी एपीवाय हांचे वांगडा सरकाराच्या जन सुरक्षा येवजणेचो ही एक भाग आसा.
प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा योजना [पीएमएसबीवाय]	ही भारत सरकारान सुरु केल्ली अपघात विमो येवजण आसा, जी १८ ते ७० वर्सां पिरायेच्या व्यक्तींक अपघाती मरण आनी

	अपंगत्व संरक्षण दिता. पीएमजेजेबीवाय आनी एपीवाय हांचे वांगडा सरकाराच्या जन सुरक्षा येवजणेचो ही एक भाग आसा.
रजिस्ट्रार आनी हस्तांतरण एजंट [आरटीए]	रजिस्ट्रार वा हस्तांतरण एजंट म्हळ्यार म्युच्युअल फंड घरांच्या सोयी खातीर गुंतवणूकदारांच्या वेव्हाराची सविस्तर नोंदी नोंद करपी आनी सांबाळपी ट्रस्ट वा संघटना आसा.
नियामक सँडबॉक्स	नियामक सँडबॉक्स पात्र संस्थांक नियंत्रित वातावरणात तांच्या नाविन्यपूर्ण उत्पादनांची वा सेवांची चाचणी घेवपाची संद दिता. हे नियामक, नवोन्मेषक, अर्थिक सेवा प्रदाते आनी निमणे वापरकर्ते हांचेमजली मजत आसा.
ग्रामीण स्वरोजगार आनी प्रशिक्षण संस्था [आर-सेट].	ग्रामीण स्वरोजगार प्रशिक्षण संस्थांचे बँकां खाला वेवस्थापन करतात आनी तांका भारत सरकार आनी राज्य सरकारांच्या सक्रीय सहकार्यान चलयतात, जाका लागून ग्रामीण तरणाट्यांक गरजेचें कुशळटाय प्रशिक्षण आनी कुशळटाय उदरगत सुनिश्चीत जाता, जाका लागून बेकारीची समस्या उणी जाता.
स्वताचें नियामक संघटना [एसआरओएस]	स्वताचेर नियंत्रण दवरपी संघटना (एसआरओ) वेवसायिकांचो तंत्रीक तजताय वापरून नियमनाची परिणामकारकता वाडयतात आनी नियंत्रकां खातीर प्रतिसाद यंत्रणा म्हूण काम करून नियामक धोरणां तयार करपाक/सुदारपाक मदत करतात.
भारतीय लघुउद्योग विकास बँक [एसआयडीबीआय]	भारतीय संसदेच्या कायद्याखाला २ एप्रिल १९९० दिसा स्थापन जाल्ली भारतीय लघुउद्योग उदरगत बँक (एसआयडीबीआय) ही सूक्ष्म, ल्हान आनी मध्यम उद्योग (एमएसएमई) क्षेत्राक चालना दिता, अर्थिक आनी विकास तशेंच तत्सम कार्यात वांटो घेवपी संघटनांच्या कार्यावळींचें समन्वय करपा खातीर ती मुखेल अर्थिक संस्था म्हणून काम करता.
कौशल्य डिजिटल इंडिया हब	कौशल्य भारत डिजिटल हब ऑनलायन प्लॅटफॉर्म वरवीं भारतीय व्यक्तींक कुशळटाय, पुनकुशळटाय आनी अपस्किनिंग दिवपा खातीर तयार केला आनी कर्मचारी आनी नियोक्त्या मदीं पूल म्हूण काम करता आनी उद्देगीक मागणी प्रमाण शिक्षणीक संस्थांक अभ्यासक्रम तयार करपाक/सुदारपाक परवानगी दिता.
कौशल्य भारत मिशन	स्किल इंडिया मिशन हो भारत सरकाराचो एक मुखेल उपक्रम. कौशल्य भारत मिशन खाला कुशळटाय विकास आनी उद्देजकता मंत्रालय (एमएसडीई) देशभरांतल्या प्रशिक्षण केंद्रां वरवीं वेगवेगळीं कुशळटाय विकास कार्यावळी/योजना चालीक लायता.
राज्य पातळेचेर बँकर्स समिती [एसएलबीसी].	राज्य बँकर्स समिती, एक शिखर आंतरसंस्था मंच [बँकां, सरकारी खाते, उदरगत अर्थ संस्था आदी आस्पावता] ही एप्रिल १९७७ त

	स्थापन जाली आनी राज्याच्या उदरगतीखातीर सगळ्या राज्यांनी एकसारकी तत्वाचेर फावो ती समन्वय यंत्रणा तयार जाली.
शाश्वत उदरगत ध्येय [एसडीजी].	१७ जागतीक ध्येयांचो संच आशिल्लो टिकावू उदरगत ध्येय (एसडीजी) २०१५ वर्सा संयुक्त राष्ट्रांनी गरिबी सोंपपाक, ग्रहाची राखण करपाक आनी २०३० मेरेन सगळ्या लोकांक शांतताय आनी समृद्धी मेळची हाची खात्री करपाक एक सार्वत्रिक कृती करपाचो उलो म्हणून आपणायले.
टिकावू रिणां	टिकावू रिणाच्या वेवस्थापनाक एक म्हत्वाचो नेम म्हळ्यार उरिल्ल्या रिणाची म्हयन्याळी परतफेड रक्कम कुटुंबाच्या म्हयन्याळ्या उत्पन्नाच्या अर्दापरस चड आसूंक फावना.
टायर ५ आनी ६ केंद्रां	लोकसंख्ये प्रमाण केंद्रांचें थरवार वर्गीकरण (जनगणना २०११). ५,००० ते ९,९९९ लोकसंख्या आशिल्लीं पंचम टायअर केंद्रां. सवो थर - ५,००० परस उणी लोकसंख्या आशिल्लीं केंद्रां.
उदयम असिस्ट प्लॅटफॉर्म	भारत सरकाराच्या एमएसएमई मंत्रालयाच्या उद्यम सहाय्यक प्लॅटफॉर्म उद्देग नोंदणी क्रमांक आनी उद्योग सहाय्यक प्रमाणपत्र तयार करपा खातीर मदत प्रक्रिया वरवीं अनौपचारिक सूक्ष्म उद्देगांची ऑनलायन नोंदणी करपाक सुविधा दिता.
युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस [यूपीआय] लाइट	यूपीआय लाइट हें एक फारीकणी उपाय आसा जें सद्याच्या यूपीआय पर्यावरण प्रणाली प्रोटोकॉलाचेर चलता, जेणे करून रेमिटर बँकेची मुळावी बँकींग प्रणाली रियल-टायमांत वापरिनासतना उण्या मोलाचे वेव्हार सक्षम करतात. सद्या दर वेव्हाराक ₹१००० मर्यादा, दिसपट्टो संचयीक वापर ₹१०००० आनी चडांत चड शिल्लक ₹५००० घेवन काम करता.
युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस [यूपीआय] लाइट एक्स	यूपीआय लाइट एक्स हे यूपीआय लाइट सारके आसा, पूण इंटरनेट जोडणी नासतना ऑफलायन फारीकणी करपाक परवानगी दिता, सद्याची यूपीआय लाइट कार्यक्षमताय वाडयता. सद्या तो दर वेव्हाराक ₹५०० मर्यादा, दिसपट्टो संचयीक वापर ₹४००० आनी चडांत चड शिल्लक ₹२००० घेवन काम करता.
असंरचित पूरक सेवा डेटा [यूएसएसडी].	यूएसएसडी (अनस्ट्रक्चरड सप्लीमेंटरी सर्विस डेटा) हो ग्लोबल सिस्टीम फॉर मोबायल कम्युनिकेशन्स (जीएसएम) प्रोटोकॉल आसा जो मजकूर संदेश धाडपाखातीर वापरतात. भारतांत *९९# ही एनपीसीआयची यूएसएसडी आदारीत मोबायल बँकिंग सेवा आसा.

संघ प्रादेशिक पातळेचेर बँकर्स समिती [यूटीएलबीसी].	एसएलबीसी प्रमाण, केंद्रशासीत प्रदेश पातळेचेर एक मंच [भारतांत २८ राज्यां आनी ८ केंद्रशासी प्रदेश आसात].
---	---

कार्यकारी सारांश

अर्थीक समावेशाचेर राष्ट्रीय धोरण (एनएसएफआय) २०१९-२०२४ भारतांतल्या अर्थीक समावेश धोरणांची नदर आनी मुखेल उद्दिश्टां मांडल्यांत, जी अर्थीक क्षेत्रांतल्या सगळ्या भागधारकांचो आस्पाव आशिल्ल्या कृतींच्या व्यापक एकीकरण वरवीं राष्ट्रीय पांवड्यार अर्थीक समावेश प्रक्रिया विस्तारपाक आनी तिगोवन दवरपाक मदत करतली. अर्थीक साक्षरता आनी गिरायक संरक्षणाक चालना दिवपा वांगडाच अर्थीक समावेश वाडोवप, खोलायेन आनी गती दिवप, अर्थीक बऱ्यापणा, समृध्दी आनी टिकावू उदरगतीक चालना दिवपाचो ताचो हेत आशिल्लो. एनएसएफआय: २०१९-२०२४ च्या पांच वर्सांच्या काळांत अर्थीक समावेशाच्या प्रवेश, वापर आनी दर्ज्याच्या आयामांत म्हत्वाची सुदारणा दिसून आयली.

२. प्रवास चालू दवरून आनी बँक खात्याच्या मालकींतल्या फायद्याचो फायदो लागीं संतृप्ती मेरेन, भौतिक आनी डिजिटल प्रवेश मुळाव्या साधनसुविधांचो विस्तार, आनी गिरायक जागृताय आनी संरक्षण उपायांत सुदारणा, एनएसएफआय: २०२५-३० अर्थीक साक्षरताय, गिरायक जागृताय आनी गिरायक संरक्षणाच्या संचात विनाशिल आनी प्रभावी प्रवेशा कडेन अर्थीक समावेश यत्नांक अपस्केल करपाची कल्पना करता. तातूंत एक समन्वयात्मक पर्यावरण प्रणाली पद्दत आपणावप आनी निमाण्या मैलांतल्या प्रवेशाचो दर्जो आनी सुसंगती सुदारपाचेर लक्ष केंद्रीत करप, आनी कुशळटाय आनी उदरनिर्वाह उपक्रमां कडेन संबंद जोडून अर्थीक सेवांचो प्रभावी वापर करप हाचेर भर दिला.

३. एनएसएफआय: २०२५-३० दस्तावेजांत पांच प्रकरणांचो आस्पाव जाता. अध्याय-१ एनएसएफआय: २०१९-२४ ची पूर्वावलोकन दिता. एनएसएफआय: २०१९-२४ खाला रणनिती खांब आनी मार्गदर्शक तत्वां उजवाडाक हाडटा आनी ताच्या मार्गदर्शक तत्वां साध्य करपाच्या प्रगतीचें सविस्तर मुल्यांकन दिता.

४. अध्याय-२ अर्थीक समावेशाच्या मुखेल मापदंडां संबंदीत प्रवृत्ती सादर करून, बँकींग मुळावी बांदावळ, दर मनशाक बँक खातीं/कार्डांची संख्या, बँक ठेवी, पत, आनी म्युच्युअल-फंड - वेवस्थापनांतल्यान मालमत्ता, विमो/पेन्शन ग्राहक आनी आदार दिवपी मुळावी बांदावळ, डिजिटल वेव्हाराचें प्रमाण आनी मोल, अर्थीक साक्षरता कार्यावळी, आनी अर्थीक समावेश निर्देशांक सादर करून विश्लेशण करता. विश्लेशणांत वेगवेगळ्या अर्थीक समावेश मापदंडांत बरी प्रगती दाखयल्या. ह्या प्रकरणांत प्रायोगीक अभ्यासाचेर आदारीत अर्थीक समावेश करपाक पुरवण आनी मागणी बाजूच्या कांय आडमेळ्यांचेरूय चर्चा केल्या, जाका लागून एनएसएफआय: २०२५-३० ची शिफारशी, योग्य धोरणात्मक उपायांतल्यान अशा आडमेळ्यांक तोंड दिवपाक जुळटा.

५. एनएसएफआय दस्तावेजाच्या तिसऱ्या अध्यायांत अर्थीक समावेशाचें आज्ञापत्र अर्थीक सेवांच्या प्रवेशा भायर वता, जाका लागून अर्थीक सेवांचो प्रभावी वापर लोकांच्या बऱ्यापणा कडेन सुनिश्चित जाता जो अर्थीक सुरक्षीतताय, अर्थीक सुरक्षा, अर्थीक लवचीकपण, आनी अर्थीक शिस्त हांचे नदरेन इत्सा आशिल्ले परिणाम मेळोवंक शकतात. एनएसएफआय: २०२५-३० ची दृश्टी म्हळ्यार उदरनिर्वाह सक्षम करपी, अर्थीक साक्षरता, डिजिटल भौशीक मुळावी बांदावळ, आनी गिरायक संरक्षण हांचे कडल्यान वेवस्थीत आदार दिल्ल्या समता, जबाबदार, योग्य, आनी परवडपी अर्थीक सेवा दिवपाची खात्री करपा खातीर भागधारकांच्या समन्वयात्मक यत्नांक लागून अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणाली घटमूट करप. एनएसएफआय: २०२५-३० ची वेळरेखा २०३० वर्साच्या संयुक्त राष्ट्र संघटने खातीर टिकावू उदरगतीच्या अजेंडे कडेन समन्वयीत आसा. सार्वत्रिकतायेचें तत्व: 'कोणाकच फाटीं सोडचें ना आनी २०३० वर्सा खातीर जागतीक अजेंडा म्हूण सगळे आयामी उदरगत, लोकांचें, खास करून दुबळ्या आनी कुशीक काडिल्ल्या लोकांचें बरेपण सुनिश्चित करपा खातीर आशिल्ल्या एनएसएफआयच्या रणनिती उद्दिश्टां कडेन बरोच जुळटा.

६. एनएसएफआय: २०२५-३० च्या चवथ्या अध्यायांत देशांतल्या अर्थीक समावेशाची स्थिती उंच करपाचे दिकेन फुडले पांच रणनिती उद्दिश्ट (पंच-ज्योती) मुखार दवरल्यात.
१. घरगुती आनी सूक्ष्म उद्देगां खातीर अर्थीक सुरक्षीतताय आनी अर्थीक सुरक्षा मेळोवपा खातीर समान, जबाबदार, योग्य आनी परवडपी अर्थीक सेवांच्या श्रेणीची उपलब्धताय आनी वापर सुदारप.
२. बायलांच्या फुडारपणा खाला अर्थीक समावेश करपा खातीर लिंग संवेदनशील पद्दत आपणावप आनी घरगुतींच्या अर्थीक लवचीकपण सुदारपा खातीर वेगवेगळीं रणनिती आपणावप, खास करून कमी सेवा दिवपी आनी दुबळ्या विभागां खातीर.
३. उदरनिर्वाह, कुशळटाय उदरगत आनी आदार पर्यावरण प्रणाली आनी अर्थीक समावेश हांचे कडेन ताचे संबंद एकठांय करप.
४. अर्थीक शिस्त वाडोवपाचें साधन म्हणून अर्थीक शिक्षणाचो फायदो घेवप.
५. गिरायक संरक्षण आनी कागाळी निवारण उपायांची गुणवत्ता आनी विस्वास घटमूट करप.
७. पंच-ज्योती खाला रणनिती उद्दिश्टांनी ४७ कृती बिंदू वरवीं चालीक लावपाच्यो शिफारशी रचणूक केल्यात, तातूंत देखरेख आनी माप यंत्रणेचेर अध्याय-५ त दाखयल्ले तीन मापना संबंदीत कृती बिंदू आसात. शिफारशींचें लक्ष अर्थीक समावेशाचे वापर आनी दर्जेदार आयाम वाडोवपाचेर आसा, तेच बरोबर

निमाण्या मैलांत प्रवेश सुदारप आनी देखरेख आनी माप यंत्रणेंत परिणामकारकता आनी दाणेदारपण सुनिश्चीत करप. एनएसएफआय: २०२५-३० खाला कृती-बिंदू आनी वेळरेखा अर्थीक क्षेत्र नियंत्रक (भारतीय रिझर्व्ह बँक - आरबीआय, भारतीय सिक्युरिटीज आनी एक्सचेंज मंडळ - एसईबीआय, भारताचो विमो नियामक आनी विकास प्राधिकरण - आयआरडीएआय, आनी, पेन्शन निधी नियामक आनी उदरगत प्राधिकरण - पीएफडीआरए), आनी तांच्या अधिकारक्षेत्रांतल्या वित्तीय सेवा पुरवणदारांक, नॅशनल बँक फॉर एग्रीकल्चर आनी ग्रामीण उदरगत - एनएबीएआरडी राष्ट्रीय कुशळटाय विकास म्हामंडळ - एनएसडीसी, आनी राष्ट्रीय अर्थीक शिक्षण केंद्र - एनसीएफई.

८. थोडयाच उतरांनी, एनएसएफआय: २०२५-३० फाटल्या धोरण काळांत केल्ल्या फायद्याचेर आनी प्रगतीचेर उबारता आनी लोकांच्या बरेपणाक अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणाली खोलायेन आनी घटमूट करपाक रणनिती नदर आनी मार्ग तयार करपाचो यत्न करता.

अध्याय - १

अर्थीक समावेशाची राष्ट्रीय रणनीती

(एनएसएफआय) २०१९-२४: एक पुनरावलोकन

अर्थीक समावेशाची राष्ट्रीय रणनीती (एनएसएफआय) २०१९-२४ वर्सा अर्थीक क्षेत्रांतल्या सगळ्या भागधारकांचो आस्पाव आशिल्ल्या कृतीच्या व्यापक अभिसरणांतल्यान राष्ट्रीय पांवड्यार अर्थीक समावेश प्रक्रिया विस्तारपाक आनी तिगोवन दवरपाक मदत करपा खातीर भारतांतल्या अर्थीक समावेश धोरणांची नदर आनी मुखेल उद्दिश्टां मांडल्यांत. देशांत अर्थीक बऱ्यापणा, समृद्धी आनी टिकावू उदरगतीक चालना दिवपा खातीर अर्थीक समावेश वेगवान करपाचो मार्ग ह्या रणनीतीन मेळ्ळो.

२. भारत सरकार, हेर अर्थीक क्षेत्र नियंत्रक, भारतीय सिक्युरिटीज आनी एक्सचेंज बोर्ड (एसईबीआय), भारतीय विमो नियामक आनी विकास प्राधिकरण (आयआरडीएआय), आनी पेन्शन फंड रेग्युलेटरी आनी डेव्हलपमेंट ऑथॉरिटी ऑफ इंडिया (पीएफआरडीए), तशेंच नॅशनल बँक फॉर एग्रीकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट (एनएबीएआरडी), नॅशनल पेमेंट्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (एनपीसीआय), वेवसायीक हांचे सल्ल्यान आनी सुचोवण्यांनी ही रणनीती तयार केल्ल्यो बँको आदी.

३. देशाच्या उदरगतीच्या प्राधान्यांचेर आदारीत, रणनीती औपचारीक अर्थीक उत्पाद आनी सेवा मेळोवपाक आशिल्लीं अंतर्निहित आडमेळीं सोडोवपाचो यत्न करता. अर्थीक शिक्षण आनी गिरायक संरक्षणाचेर लक्ष केंद्रीत करून सुदृढ अर्थीक समावेश धोरणांचो आदार आशिल्ली समावेशक अर्थीक वेवस्था फकत उदरगती खातीर न्हय तर गरीबां खातीरय आसा हें तातूंत मान्य केलां. तशेंच उत्पन्नांतली विषमता आनी गरिबी उणी करपाची, समाजीक एकचार आनी वांटून घेतिल्ली अर्थीक वाड वाडोवपाची तांक तातूंत आसा. अर्थीक बहिश्काराक लागून समाजांतल्या वंचित आनी उण्या उत्पन्नाच्या वर्गाक अनौपचारीक पर्याय सोडून हेर पर्याय उरना, जाका लागून तांकां अर्थीक संकश्ट, रिण आनी गरिबीक तोंड दिवचें पडटा आनी निमाणें जायत्यो शारिरीक, समाजीक-संस्कृतीक आनी मानसीक आडमेळीं आनी वंचितपण निर्माण जातात अशें एनएसएफआयन स्पश्ट केलें. देखून धोरण निर्मात्यांनी प्रभावी कारवाय करप गरजेचें आसा.

४. एकंदर अर्थीक उत्पादन वाडोवपाक आनी राष्ट्रीय पांवड्यार गरिबी आनी उत्पन्नाची विषमता उणी करपाक अर्थीक समावेश कसो गुणक परिणाम करता हाचेर एनएसएफआय व्यापकपणान उपलब्ध आशिल्ल्या प्रायोगीक पुराव्यां कडेन सहमत जालो. लैंगिक समानताय आनी बायलांचें अर्थीक

सशक्तीकरण खातीर बायलांचो अर्थीक आस्पाव खासा म्हत्वाचो आसा हाचेर भर दिलो. आपल्या अर्थीक जिविताचेर चड नियंत्रण दवरल्यार बायलांक स्वताक आनी आपल्या कुटुंबाक गरिबींतल्यान भायर सरपाक आदार दिवपाक मेळटा, गरिबींत पडपाचो धोको उणो करपाक मेळटा; अनौपचारीक क्षेत्रांतल्यान तांचें शोशण ना करप; आनी मेजपासारक्या आनी उत्पादक अर्थीक कार्यावळींनी पुरायपणान वांटो घेवपाची तांक वाडोवप. समावेशक अर्थीक वेवस्था स्थिरताय, प्रामाणीकपण आनी समता वाडीक आदार दिता, जी एनएसएफआयन रणनिती खांब्यांच्या संचांतल्यान (आकृती १.१) आनी १८ मार्गदर्शक तत्वां वरवीं साध्य करपाचो हेतू दवरला.

आकृती १.१: एनएसएफआय (२०१९-२४) रणनिती खांब

एनएसएफआय मार्गदर्शक तत्वां साध्य करपाच्या प्रगतीचें मुल्यांकन

५. जानेवारी २०२० वर्सा जाहीर केल्ल्या ह्या रणनितीचो हेतू अर्थीक समावेश रूंद आनी खोलायेन करप आनी अर्थीक साक्षरताय आनी गिरायक संरक्षणाक चालना दिवपा वांगडाच परवडपी पद्दतीन औपचारीक अर्थीक सेवांचो वापर करपाचो हेतू आशिल्लो. रणनितीच्या काळांत एनएसएफआयन देशांतल्या अर्थीक समावेश खोलायेन उत्प्रेरक म्हूण काम केलां. औपचारीक अर्थीक सेवांच्या निमाण्या मैलाचेर भर दिवन, ५०० घरांच्या वळखून घेतिल्ल्या गांवां/गांवांच्या ९९.९ टक्के ५ किमी.च्या त्रिज्यांत कांय प्रकारची बँकींग प्रवेश

दिल्या आनी निमाण्या मैल प्रवेशा खातीर बिझनेस कॉरस्पॉडेंट (बीसी) चॅनल घटमूट करपाचे दिकेन जायते उपाय हातांत घेतल्यात.

६. फारीकणी मुळावी बांदावळ उदरगत निधी (पीआयडीएफ), भारत नेट प्रकल्प स्थापन करप, अर्थीक क्षेत्रांतल्या नियंत्रकां मदीं ई-केवायसीची तरतूद आनी डिजिटल फारीकणी पर्यावरण प्रणालीचो विस्तार आनी खोलाय (ईडीडीपीई) प्रकल्प स्केल अप करपाच्या मार्गान मान्यताय दिवन मुळाव्या साधनसुविधांचे उपलब्धतायेंत खाशेली सुदारणा जाल्या. पांच वर्सांच्या काळांत रेग्युलेटरी सँडबॉक्स खाला सुरु केल्ल्या, जायत्या गटां सयत आनी निमाण्या मैलाक पावपा खातीर नवीन अर्थीक उपाय मुखेल प्रवाहांत हाडून जबाबदार अर्थीक नवनिर्माणाक बळगें दिवपाचेय यत्न जाल्यात. सेंटर फॉर फायनान्शियल लिटरेसी (सीएफएल) वरवीं देशांतल्या सगळ्या ब्लॉकांचे कव्हरेज, नॅशनल सेंटर फॉर फायनान्शियल एज्युकेशन (एनसीएफई) कडल्यान मुखेल विभागां खातीर तयार केल्ले अर्थीक साक्षरता मॉड्यूल तयार करप, कागाळी निवारणा खातीर वेब पोर्टल स्थापन /बळगें करप आनी सगळ्या वितीय क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी टोल-फ्री हेल्पलायन क्रमांकांची संस्थागतीकरण करून अर्थीक समावेश मागणी वटेन जायतीं म्हत्वाचीं कामां जालीं.

७. रणनितीच्या पांच वर्सांच्या काळांत अर्थीक समावेशाच्या प्रमाणांत खूब सुदारणा जाल्या. गांवांनी बँकींग आऊटलेटांची वट्ट संख्या मार्च २०१९ वर्सा ५.९७ लाख आशिल्ली ती मार्च २०२४^१ वर्सा १५.९८ लाख जाल्या. तेच प्रमाण मुळाव्या बचत बँक ठेवी खात्याची वट्ट संख्या मार्च २०१९ वर्सा ५७.४२ कोटी आशिल्ली ती मार्च २०२४^२ त ७०.५९ कोटी जाल्या. विमो आनी पेन्शन येवजणेच्या बाबतींतय रणनिती काळांत सुदारणा दिसून आयल्या, प्रधानमंत्री जीवन ज्योति बीमा येवजणेंत (पीएमजेजेबीवाय) नोंदणी मार्च २०१९ वर्सा ५.३४ कोटी आशिल्ली ती मार्च २०२४^३ त १६ कोटी मेरेन सुदारल्या, जाचो सीएजीआर २५ टक्के आसा. तेच प्रमाण प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा येवजणेंत (पीएमएसबीवाय) नांव नोंदणी ह्या काळांत १३.५२ कोटींतल्यान ३३.७८ कोटी मेरेन सुदारून २० टक्क्यांनी सीएजीआर मेळ्ळा. अटल पेन्शन येवजणेच्या (एपीवाय) ग्राहकांची एकूण संख्या रणनितीच्या काळांत ९७ लाखांतल्यान ५५५ लाखांनी ४२ टक्क्यांनी सीएजीआर वाडली.

^१अर्थीक समावेश येवजण (एफआयपी) म्हयन्याळ परतावो

^२ibid

^३<https://dl.dashboard.nic.in/>

^४ibid

८. ते भायर रणनितीच्या काळांत रिझर्व्ह बँकेन दोन विशिश्ट निर्देशांक सुरु केले ते अशे - डिजिटल फारीकणी निर्देशांक (डीपीआय) आनी अर्थीक समावेश निर्देशांक (एफआय-अनुक्रमणिका) २०२१ वर्सा, अनुक्रमान फारीकणी डिजिटलीकरणाचो विस्तार पकडपाक आनी देशभरांतल्या अर्थीक समावेशाच्या पातळेचें मुल्यांकन करपाक. मार्च २०१९ वर्सा १५३.४७ आशिल्लो डीपीआय मार्च २०२४ वर्सा ४४५.५० मेरेन वाडला. एफआय-निर्देशांक २०१९ वर्सा ४९.९ आशिल्लो तो २०२४ वर्सा ६४.२ जाला, एक्सेस उप-निर्देशांक २०१९ वर्सा ६७.५ आशिल्लो तो २०२४ वर्सा ७९.३ मेरेन सुदारला, वापर उपनिर्देशांक २०१९ वर्सा ३८.७ आशिल्लो तो २०२४ वर्सा ५५.५ जालो आनी गुणवत्ता उपनिर्देशांक २०१९ वर्सा ५२.६ आशिल्लो तो २०२४ वर्सा ६५.८ जालो.

९. एनएसएफआयच्या दरेका रणनिती उद्दिश्टां/टप्प्यां आड जाल्ले प्रगतीचो थोडो सारांश परिशिष्ट-१ त सादर केला.

अध्याय-2

भारतांत अर्थीक समावेशाची स्थिती

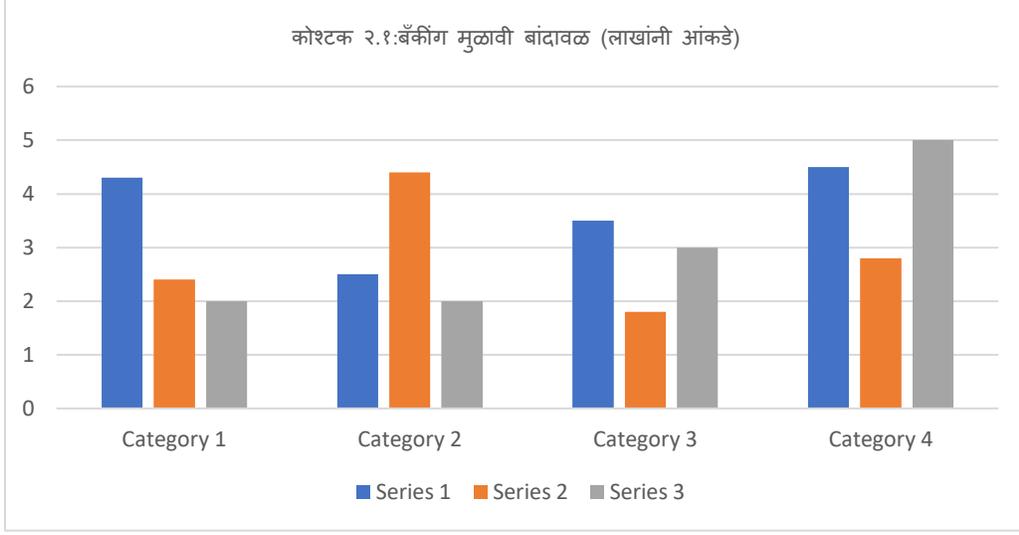
अर्थीक समावेश: प्रगती आनी मुखेल प्रवृत्ती – २०१९-२४

एनएसएफआयच्या पांच वर्सांच्या काळांत: २०१९-२४ अर्थीक समावेशाच्या प्रवेश, वापर आनी दर्ज्याच्या आयामांत म्हत्वाची सुदारणा दिसून आयली. एनएसएफआय: २०२५-३० कडेन वतना एनएसएफआय: २०१९-२४ वर्सा जाल्ली प्रगती नियाळून फुडल्या प्रवासाची वाट पळोवप म्हत्वाचें.

२. सकयल दिल्ले परिच्छेद अर्थीक समावेशाच्या मुखेल आंगां संबंदीत प्रगती आनी प्रवृत्ती सादर करतात, जशे की बँकींग मुळावी बांदावळ, दर मनशाक बँक खातीं/कार्डांची संख्या, बँक ठेवी, वेवस्थापनांतल्यान पत आनी म्युच्युअल-फंड-मालमत्ता, विमो/पेन्शन ग्राहक आनी आदार दिवपी मुळावी बांदावळ, डिजिटल वेव्हाराचें प्रमाण आनी मोल, अर्थीक साक्षरता कार्यावळी आनी सहभाग आनी अर्थीक समावेश निर्देशांक.

बँकींग मुळावी बांदावळ

३. बँक शाखा, स्वयंचलीत (ऑटोमेटेड) टेलर मशीन (एटीएम), एनबीएफसी शाखा आनी स्थिर बिंदू वेवसायीक संवाददात हांच्या संख्येच्या नदरेन बँकींग मुळावी बांदावळ आकृती २.१ त दाखयल्या. ह्या आकृतीबंधांत शाखा आनी एटीएममांत मध्यम पूण सातत्यान विस्तार, तशेंच स्थिर बिंदू वेवसायीक संवाददात (एफबीसी) संख्येंत नेटान वाड दाखयल्या. बँकींग मुळाव्या साधनसुविधांच्या निमाण्या मैलाक एफबीसीनी म्हत्वाचो आदार दिला.

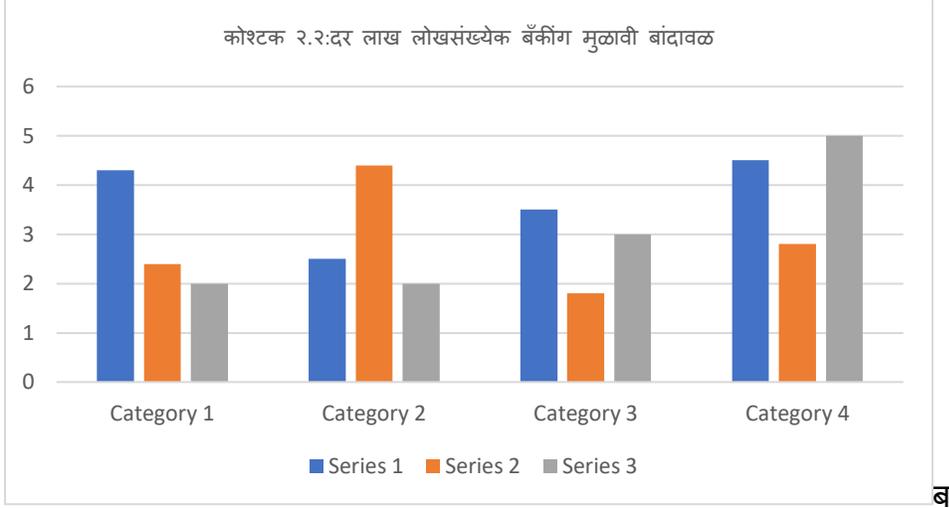
बँक शाखा - एटीएम - एनबीएफसी शाखा - वेवसायीक संवाददाता (एफबीसी)

बँक शाखा, एटीएम, एनबीएफसी शाखा. संख्या

एफबीसी संख्या

(Bank Br, ATMs, NBFC Br. Number)

४. दर लाख लोकसंख्येक बँकींग मुळाव्या साधनसुविधांचे नदरेन प्रगति प्रमाण दर लाख लोकसंख्येक ८५.६ एफबीसी आसात, जाल्यार २०१९ वर्सा दर लाख लोकसंख्येक ३०.१ एफबीसी आसात. बँक शाखा आनी एटीएमचो दर्जो दर लाख लोकसंख्येक सुमार १२.५ शाखा आनी दर लाख लोकसंख्येक १७ ते १८ एटीएम आसा (आराखडो २.२).

बँक शाखा - एटीएम - एनबीएफसी शाखा - वेवसायीक संवाददाता (एफबीसी)

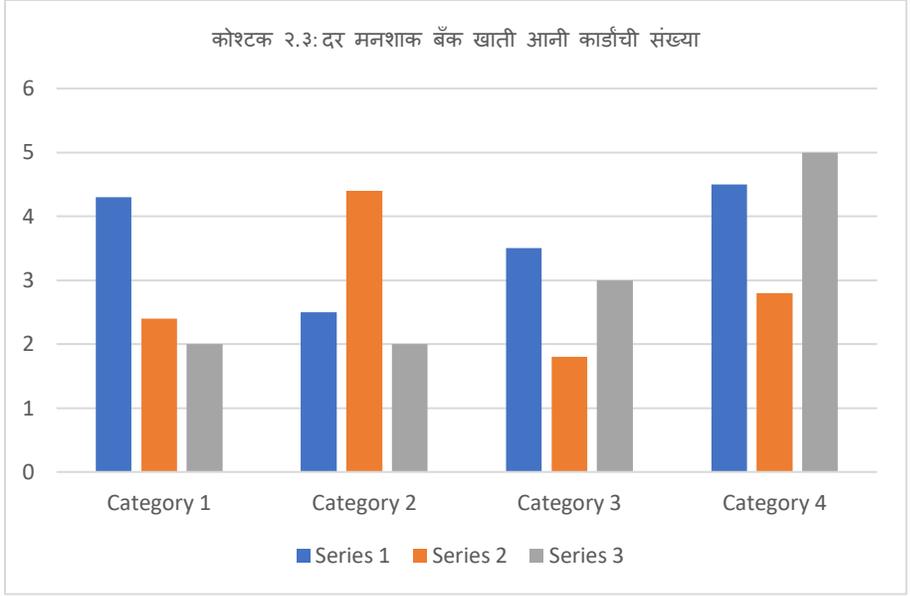
संख्या/लोकसंख्या (दर लाख)

एफबीसी संख्या/लोकसंख्या (दर लाख)

बँकींग मुळाव्या साधनसुविधांचो वापर

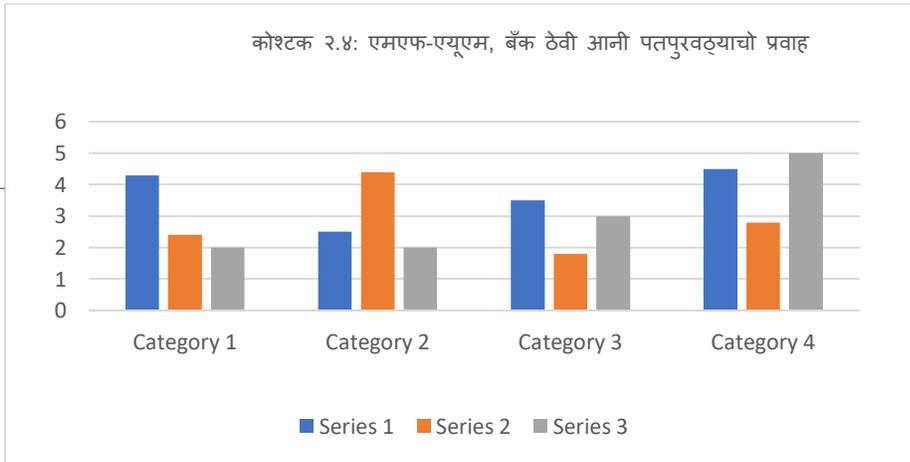
५. आकृती २.३ फाटल्या पांच वर्सांत दर मनशाक बँक खातीं आनी कार्डां संख्येच्या नदरेन बँकींग मुळाव्या साधनसुविधांचो वापर उजवाडाक हाडटा, उपरांत आकृती २.४ हातूंत म्युच्युअल फंड असेट्स अंडर मॅनेजमेंट (एमएफ-एयूएम), बँक ठेवी आनी पतपुरवठ्याचे प्रवृत्ती आसात.

*बँको आनी हेर भागधारकां कडल्यान एकठांय केल्ल्या डेटाचेर (2019-2024) आनी अदमास लोकसंख्येचेर आदारीत.

बचत खाती (बीएसबीडीए सयत), बीएसबीडी खाती, क्रेडीट कार्डा, पत खाती

दर मनशाक (संख्या)
per capita (Numbers)

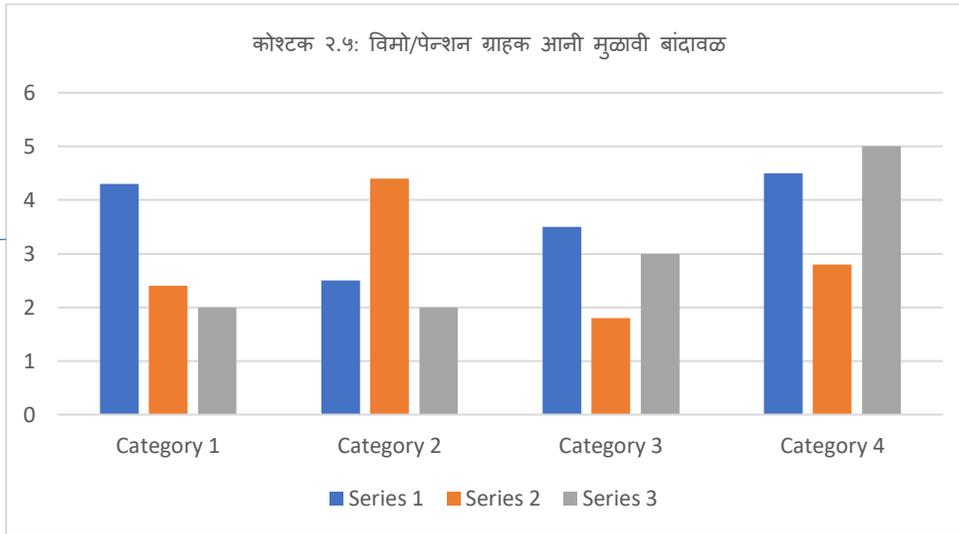

एयूएम-एमएफ, करंट डिपॉझिट, बचत ठेवी, मुदत ठेवी, एकूण पतपुरवण उत्कृश्ट

रक्कम - लाख कोटी (Amount - Lakh crore)

६. दोनूय आकृतीबंधांत (२.३, २.४) अर्थीक वेवस्थेच्या पांयचिन्नाचो ल्हव ल्हव विस्तार जाल्ल्याचें दाखोवपी मापदंडांत सातत्यान वाड दाखयल्या, खंयच्याच मापदंडांत नकारात्मक प्रवृत्ती दिसना. चालू ठेवीं वाडपा वांगडाच एमएफ-एयूएम तय सातत्यान वाड जाल्या.

७. वापराचो आनीक एक म्हत्वाचो आंग आकृती २.५ त दिसून येता, जो विमो/पेन्शन (एनपीएस) गिरायकांचो प्रवाह आनी संबंदीत मुळावी बांदावळ (विमो कंपनींचीं कार्यालयां आनी एजंट) दाखयता. ऑफिस (नॉन लायफ) सोडल्यार सगळ्या मापदंडांनी वाड दिसून येता आनी अटल पेन्शन येवजणेच्या गिरायक आदारांत म्हत्वाची सुदारणा जाल्या.

एनपीएस ग्राहक

धोरण (आयुश्य)

कार्यालयां (जीवन विमो कंपनी) (आरएचएस)

विमो एजंटव ('000 च्या दशकात) (आरएचएस)

आंकडो

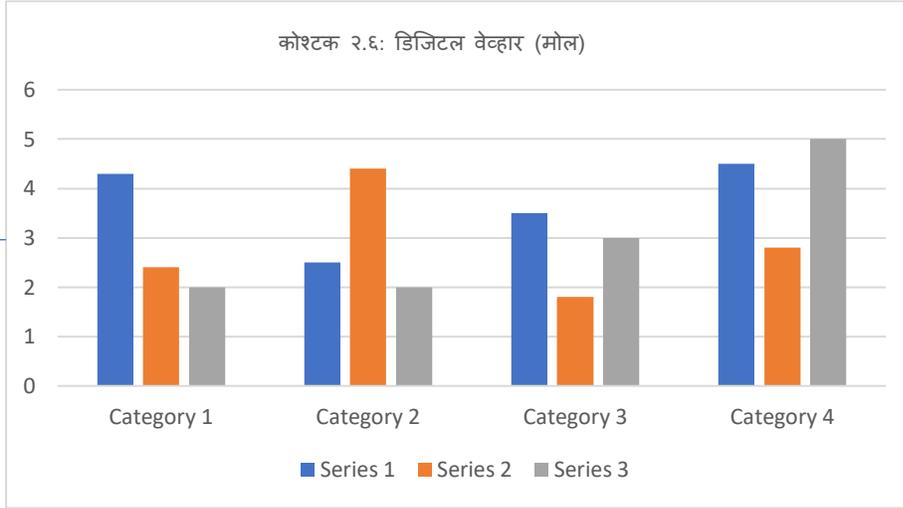
एपीवाय ग्राहक

धोरण (अजीवन)

कार्यालयां (बिगर आजीवन) (आरएचएस)

डिजिटल वेव्हार आनी वापर

८. डिजिटल भौशीक मुळाव्या साधनसुविधांचेर आदारीत, डिजिटल वेव्हारांनी अर्थीक समावेश उपक्रमांची पावणी आनी व्यापक मुळावी बांदावळ खोलायेन करपाक खंड आनी मोलाच्या नदरेन म्हत्वाचें योगदान दिलां (आराखडो २.६ आनी २.७). युनिफायड पेमेंट्स इंटरफेस (यूपीआय) च्या फुडारपणा खाला डिजिटल वेव्हाराचें प्रमाण व्यापकपणान वाडलां. किरकोळ डिजिटल फारीकणी मदीं, राष्ट्रीय इलॅक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (एनईएफटी), तात्काळ फारीकणी सेवा (आयएमपीएस) आनी यूपीआयंत म्हत्वाची वाड जाल्या, यूपीआयन २०२३-२४ वर्सा ₹१३,००० कोटी परस चड वेव्हार स्पर्श केला. पूण नेफ्टान वेव्हाराचें मोल खूब चड चालीक लायलां, जशें आकृती २.७ त दाखयलां.

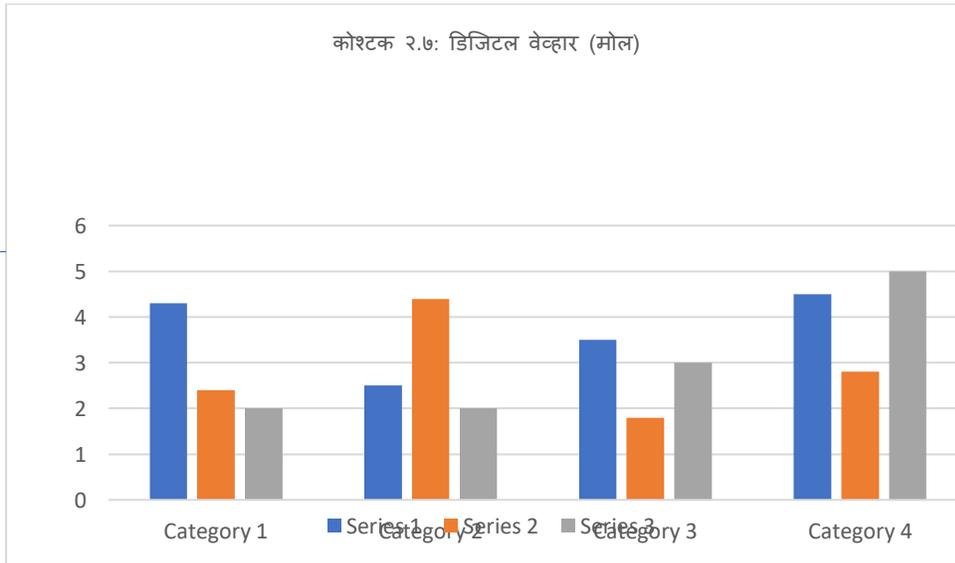

एनईएफटी - आयएमपीएस - यूपीआय (आरएचएस)

संख्या (कोटी)

अर्थीक समावेशाची गुणवत्ता - अर्थीक साक्षरता

९. अर्थीक समावेशाच्या दर्ज्याचो एक मुखेल घटक म्हूण अर्थीक साक्षरतायेन २०१९-२४ वर्सा म्हत्वाची प्रगती दाखयल्या. आराखडो २.८ हातूंत अर्थीक साक्षरता केंद्रां (सीएफएल) आनी अर्थीक साक्षरता केंद्रांनी (एफएलसी) (कोवीड-१९ काळ सोडून) चलयल्ल्या अर्थीक साक्षरता कार्यावळींच्या संख्येंत स्थिर वाड दाखयल्या, खास करून फाटल्या दोन वर्सांत, सीएफएल उगडपाचो नेटान विस्ताराक लागून ३.५ कोटी परस चड भाग घेवपी आसात. आरबीआय प्रादेशिक कार्यालयांनी चलयल्ल्या अर्थीक साक्षरता कार्यावळीं भायर राष्ट्रीय अर्थीक शिक्षण केंद्र (एनसीएफई) आनी हेर प्रादेशिक नियंत्रकांनीय हे संबंदी म्हत्वाची भुमिका साकारल्या.

सीएफएलएस आनी एफएलसी: कार्यावळी (१०० च्या दशकांत)

सीएफएल आनी एफएलसी: सहभागी (आरएचएस) (१०० च्या दशकांत)

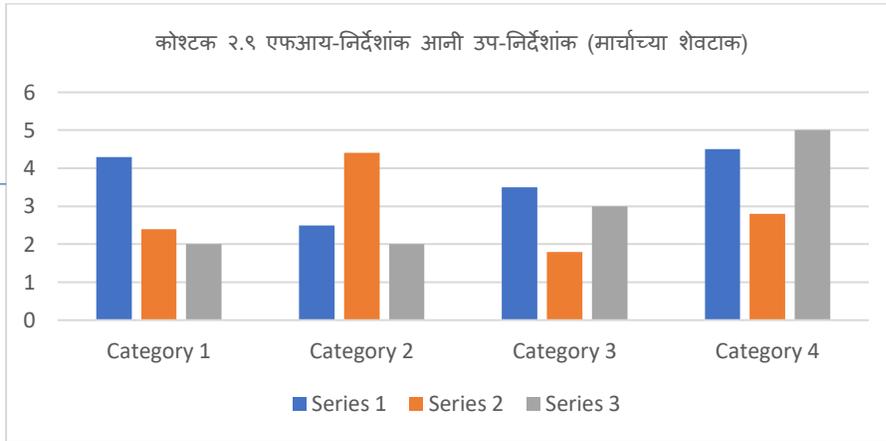
एफएलएस कार्यावळी (आरबीआय, एनसीएफई, आनी हेर)

एफएल (आरबीआय, एनसीएफई, हेर): सहभागी (आरएचएस).

लाख कोटी रुपयांत

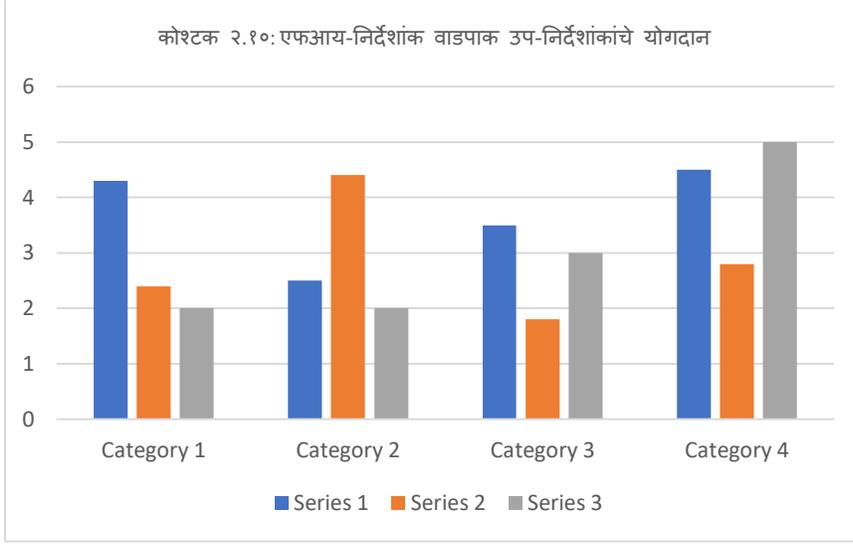
एकंदर प्रगती - अर्थीक समावेश (एफआय-अनुक्रमणिका)

१०. आकृती ११.९ एफआय-अनुक्रमणिका आनी ताचे उप-निर्देशांक (प्रवेश, वापर आनी दर्जो) हांचो प्रवाह दाखयता. एफआय-निर्देशांकांत तांचें योगदान आकृती ११.१० त दाखयलां. ५ वर्सांच्या काळांत निर्देशांकांत सातत्यान वाड दिसून येता आनी सगळ्या उपनिर्देशांकांत सुदारणा दिसून आयल्या. २०२४ वर्सा निर्देशांकांत व्हडलीशी वाड वापर उपनिर्देशांकाक लागून जाल्ली, जी अर्थीक समावेश खोलायेन जाल्ल्याचें प्रतिबिंबित करता. कोवीड महामारीच्या काळांत लॉकडावनाक लागून घाल्ल्या निर्बंधांक लागून अर्थीक साक्षरतायेच्या कार्यावळींचो आंकडो उणो जाल्ल्यान २०२१ वर्सा गुणवत्तेच्या उपनिर्देशांकांत उणाव आयला.

एफआय-प्रवेश (३५%), एफआय-उपयोग (४५%), एफआय-दर्जो (२०%), एफआय-निर्देशांक (आरएचएस)

अनुक्रमणिका

एफआय-प्रवेश (३५%), एफआय-उपयोग (४५%), एफआय-दर्जा (२०%)

टिप: कोविड महामारीचे काळांत एफएल कार्यावळी उणे जाल्ल्यान २०२१ वर्साच्या काळांत दर्जाचे नकारात्मक योगदान

टक्केवारीचे गुण

११. वयल्या विश्लेशणांत चर्चा केल्ल्या प्रमाण वेगवेगळ्या अर्थीक समावेश मापदंडांत म्हत्वाची वाड आनी प्रगती वयर दाखयल्या. कोवीड महामारीच्या काळांत एनएसएफआयचोय मुखेल वांटो आशिल्लो (बॉक्स २.१). पूण अर्थीक समावेश उपक्रम, आकांक्षी स्वरुपाची आशिल्ल्यान, एक समग्र पद्दत आनी परिणाम अभिमुखतायेन जमनीच्या पांवड्यार अंतर भरून आनी अंमलबजावणी सुदारून, सदांच सुदारणा आनी परिणामकारकते खातीर यत्न करचे पडटले. ते प्रमाण प्रतिसाद एकठांय करप, अर्थीक समावेश करपा खातीर सद्याचे आनी उदयाक येवपी पुरवण आनी मागणी वटेनच्या आडमेळ्यांची तपासणी करप आनी योग्य धोरणात्मक उपाय चालीक लावप म्हत्वाचें आसा. एनएसएफआय: २०२५-३० ची शिफारशी आनी दृश्टीकोन, ह्या बिल्डिंग ब्लॉक आनी दिके प्रमाण आसा.

उदरगत आनी नियामक धोरणां विशींच्या विधानाच्या परिच्छेद ४ (८) प्रमाण (७ एप्रिल २०२१ दिसा २०२१-२२ वर्साच्या पयल्या द्विमासिक चलन धोरण विवरणा खाला), देशांतल्या एफएलचो विस्तार मेजपा खातीर बँकेन दर वर्सा अर्थीक समावेश निर्देशांक (एफआय-अनुक्रमणिका) तयार करून उजवाडावपाचो आशिल्लो.

बॉक्स २.१: कोवीड महामारीच्या काळांत एफआय पर्यावरण प्रणालीची भुमिका

कोवीड-१९ महामारीन अदमासा भायर जागतीक समाजीक-आर्थीक संकश्ट निर्माण केले आनी व्हड प्रमाणांत स्पिल ओव्हरां सयत जिवीत आनी उदरनिर्वाहाचें लुकसाण जालें. हया महामारीक लागून जावपी कश्ट उणे करपाक आनी आत्मसात करपाक फावो तें आदार, पुनर्स्थापना आनी प्रोत्साहन पॅकेज चालीक लावपाचें सरकारांक आनी धोरण निर्मात्यांक एक असामान्य आव्हान निर्माण जालें.

भारत सरकार, राज्य सरकार, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आनी हेर संबंदीत भागधारकांनी अर्थीक समावेशाच्या निमाण्या पांवड्यार पावपाक आनी डिजिटल वेव्हाराक चालना दिवपाक जायतीं पावलां उबारल्यांत, खास करून डिजिटल भौशीक मुळाव्या साधनसुविधां वरवीं (डीपीआय) अर्थीक समावेश यत्नांक खर्चीक आनी अभिनव पद्दतीन मुखार व्हरपाक आनी खोलायेन करपाक. कोवीड महामारीचो वायट परिणाम उणो करपा खातीर भारत सरकारान २०२०-२१ वर्सा प्रधानमंत्री गरीब कल्याण येवजणे खाला ५४ मंत्रालयांतल्या ३१९ सरकारी येवजण्यांनी डीपीआय वरवीं ५.५३ लाख कोटी रुपयांची रक्कम डिजिटल रितीन दिवपाक येस मेळयलें.

खास करून देशांतल्या गांवगिऱ्या वाठारांनी लोकांच्या दारांत अशे फायदे पावोवपा खातीर बिझनेस कॉरस्पॉडेंट (बीसी) मॉडेल एक म्हत्वाची जिवीत रेखा म्हणून उबी जाली. महामारीच्या काळांत बीसी आऊटलेटांतल्यान आयसीटी-बीसी वेव्हारांत बरीच वाड जाल्ली आनी २०२०-२१ वर्सा ९४ कोटी परस चड वेव्हार जावन २.२५ लाख कोटी रुपया जाले.

डिजिटल अर्थीक सेवांक आदार दिवपाच्या यत्नांत आरबीआयन विक्री बिंदू (पीओएस) टर्मिनलांचेर संपर्कविरयत मोडांत कार्ड वेव्हारा खातीर दर वेव्हाराक प्रमाणीकरणाच्या अतिरिक्त घटका खातीर (एएफए) मर्यादा वाडयली, तेच बरोबर डिजिटल फारीकणीच्या वापराक सक्रियपणान चालना दिली. फुडें, ल्हान रिणां घेवप्यां मदीं ताण उणो करपा खातीर, आरबीआयन उपाय हातांत घेतले, ते अशे- स म्हयन्यांच्या (१ मार्च २०२० ते ३१ ऑगस्ट २०२०) काळा खातीर गिरायक मुदतीच्या रिणाचेर स्थगिती दिवप, रोख पत/ओव्हरड्राफ्टाच्या रुपांत वर्किंग कॅपिटल सुविधांचेर व्याज स्थगित करप, वर्किंग कॅपिटल फायनान्सिंग सोंपें करप, आनी वित्तीय संस्थांक ताण सोडोवपाक सुविधा दिवप व्यक्तींक, ल्हान वेवसायांक आनी एमएसएमईक रीण दिवप, ते भायर प्राधान्य क्षेत्रांतल्या रिणांत जायत्यो शिथिलताय.

महामारीक लागून भौसाक भौतिक साधनां वरवीं अर्थीक साक्षरताय दिवपाक आडमेळीं निर्माण जाल्ल्यान बँकेच्या प्रादेशिक कार्यालयांनी (आरओ) प्रादेशिक भासांनी/थळाव्या बोलींनी अर्थीक शिक्षण दिवपा खातीर सामुदायिक रेडिओ चॅनल, थळावे टीव्ही चॅनल आनी थळाव्या एफएम केंद्रां सारकिल्ल्यो अभिनव पद्दती सोदून काडल्यो. एसईबीआय आपल्या वतीन देशभरांतल्या गुंतवणूकदारांक पावपा खातीर आभासी मोड आपणायलो, जातूंत एक लाखां वयर भाग घेवप्यांनी एकसर्चेंज, डिपॉझिटरी आनी एसईबीआय मान्यताय मेळिल्ल्या गुंतवणूकदार संघटना आनी प्रशिक्षकांनी आयोजीत केल्ल्या गुंतवणूकदार जागृताय कार्यावळी वरवीं वांटो घेतलो.

सादारणपणान परस्पर संचालनक्षम, उक्ती आनी समावेशक प्रणाली म्हणून समजपी एडीपीआय जी समाजभर गरजेच्यो भौशीक आनी खाजगी सेवा दिवपाक तंत्रज्ञानान आदार दितात, समावेशक पद्दतीन ह्या डिजिटल रुपांतराक गती दिवपाक म्हत्वाची भुमिका करूंक शकता. संकल्पनात्मक नदरेन डीपीआय, सादारणपणान, अर्थीक क्षेत्रांत डिजिटल आयडी, डिजिटल फारीकणी आनी डेटा विनिमय हांचो आस्पाव करता. (जी२० जीपीएफआय संवसारीक बँक २०२३). भारताच्या बाबतींत, डिजिटल अर्थीक समावेश फुडें व्हरपा खातीर डीपीआयन राष्ट्रीय आयडी (आधार), रॅपिड पेमेंट सिस्टीम (यूपीआय) आनी डेटा शेअरिंग प्रोटोकॉल (खातें एकठांय करपी) हांची अत्याधुनीक पातळी वापरली.

१५ जुलय २०२१ दिसा अर्थीक समावेश - भूतकाळ, वर्तमान आनी फुडारा विशीं राज्यपालाच्या भाशणांतले कांय अंश.

https://m.rbi.org.in/Scripts/Bs_ViewBulletin.aspx?Id=20366 - FY 2020-21

अर्थीक समावेशांत पुरवण आनी मागणी बाजू आडमेळीं

१२. अर्थीक समावेश उपक्रम अर्थीक सेवांच्या पुरवण बाजून सुरु जातात जंय प्रवेश बिंदू, उत्पादनां आदी नदरेन अर्थीक सेवांची उपलब्धताय सुनिश्चीत जाता. बऱ्या प्रमाणांत काम करपी प्रवेश बिंदू, भौतिक वा डिजिटल संवाद, योग्य उत्पाद, आनी सेवा आदी हांचे नदरेन अर्थीक सेवां खातीर फावो ती पुरवण मुळावी बांदावळ उपलब्ध आसप, जरी प्रभावी अर्थीक समावेश करपा खातीर फावो ती अट नासली तरी गरजेची आसा, कारण अर्थीक सेवां खातीर मागणीय अर्थीक समावेश उपक्रमांच्या परिणामकारकतेत म्हत्वाची भुमिका करता. देखून, अर्थीक समावेश रणनिती तयार करतना, अर्थीक समावेशाच्या पुरवण आनी मागणी ह्या दोनूय आंगांचेर फावो तें लक्ष दिवचें पडटलें.

१३. पुरवण बाजूंतल्या मुखेल आव्हानां मदीं अर्थीक सेवांचो दर्जो आनी कार्यक्षमताय हें सगळ्यांत म्हत्वाचें घटक उरलां. दुसरें, मागणी वटेनचे प्रस्न अर्थीक समावेश आनी गुणवत्तेच्या आयामांत आस्पाव आशिल्ल्या घटकांचो वापर करपाची अट घालतात.

१४. अर्थीक सेवांचे मागणेचेर आव्हानांचो पयलो संच म्हायती विषमता, उपलब्धताय, खर्च आनी वापरा विशीं योग्य गिन्यानाचो उणाव आनी केन्ना केन्नाय भास वा साक्षरतायेच्या आडमेळ्यांक लागून म्हायती समजून घेवपाक आनी समजूक शकनाशिल्ल्यान निर्माण जाता. दुसरें, व्यक्तीमत्वाचे गूण, अणभवात्मक घटक, मर्यादीत तर्कशुध्दताय आनी आकांतवादी कृती अशेय वर्तनाचे घटक अर्थीक सेवांचो वापर उत्प्रेरक वा उणो करपाक वांटो घेतात. वर्तनाचे नदरेन अर्थीक सेवांची जाणवपी गरज आनी वेवस्थेचेर आशिल्लो विस्वास हे अर्थीक समावेशाच्या मागणी बाजूचे दोन म्हत्वाचे निर्धारक आसात. औपचारीक अर्थीक सेवा वापरप तांकां फायदेशीर आसा अशें लोकांक दिसल्यार, ते प्रवेश सोदतले आनी वापराची खात्री करतले, पूण सेवा सोयीस्कर आनी परवडपी पद्दतीन उपलब्ध केल्यार. अर्थीक समावेश करपाक मागणी वटेनची आनीक एक म्हत्वाची आडखळ अर्थीक अडचणीच्या वाठारांत येता, जी एक तर लोकांक बँकींग वेवस्थे पासून पयस करता वा तांचो वापर खूब उणो दवरता. गिरायक संरक्षण आनी तक्रार निवारण उपायांची परिणामकारकता ही अर्थीक सेवां खातीर मागणीच्या मुळाक आसा, खास करून लोकसंख्येच्या वंचित आनी दुबळ्या वर्गा खातीर. तशेंच पर्यावरण यंत्रणेंतलीं अंतर म्हळ्यार वेगवेगळ्या उपक्रमां मदीं अकार्यक्षम वा मोडून पडलेले दुवे आनी बाजारांत प्रवेश आनी निधीच्या मर्यादेंतली अंतर अर्थीक समावेशाची मागणी बाजू मंद करूंक शकता.

१५. अर्थीक समावेश उपक्रमांत येस मेळोवपाक, देखून, ताच्या सगळ्या आयामांनी, म्हणल्यार, प्रवेश, वापर आनी दर्जो, बहु-भागधारकांचें योगदान गरजेचें आसा. प्रभावी जावपा खातीर, अर्थीक समावेश धोरणांनी अर्थीक क्षेत्रांतल्या पुरवण उपक्रमांक घटमूट करपाचेर लक्ष केंद्रीत करपा वांगडाच प्रवेश बिंदू सोपी आनी विस्वासांत घेवपा सारके उपलब्धताय, सेवांचो उण्यांत उणो खर्च, योग्य उत्पाद, अर्थीक साक्षरता आनी म्हायतीचो योग्य प्रवाह, आनी प्रभावी तक्रार निवारण यंत्रणा, मागणी बाजूच्या आडमेळ्यांक समजून घेवप आनी कमी करप आनी पुरवण आनी मागणी ह्या दोनूय मळार सक्षम करप्यांक सुदारप हाचेरय फावो तें लक्ष केंद्रीत करचें परिमाण करतात.

१६. अर्थीक समावेशाचेर राष्ट्रीय धोरणांत (एनएसएफआय: २०१९-२४) अर्थीक समावेश मापदंडांचेर नियंत्रण दवरून अर्थीक समावेश स्थितीचें नियतकालिक मुल्यांकन करपाची गरज उक्तायल्या, जाका लागून धोरण निर्मात्यांक आनी भागधारकांक साध्य केल्ली कामगिरी समजून घेवपाक आनी समन्वयात्मक पद्दती वरवीं प्रस्न आनी आव्हानांक तोंड दिवपाक गरजेची अंतर्दृष्टी मेळटली. अर्थीक सेवा पुरवणदारांकडल्यान एकठांय केल्ल्या डेटा वांगडाच (पुरवण वटेनचो डेटा), गिरायकां कडल्यान (मांगडी वटेनची अंतर्दृष्टी) वेळावेळार मतां आनी अंतर्दृष्टी घेवपाचीय गरज आसा अशें एनएसएफआयन उक्तें केलां. ते प्रमाण मागणी आनी पुरवण ह्या दोनूय आयामांचेर जमनीचेर आशिल्ले प्रस्न आनी मर्यादा समजून घेवपा खातीर रिझर्व्ह बँकेन विशिश्ट अभ्यास आनी सर्वेक्षण केलां. अभ्यासाचेर आदारीत, अर्थीक समावेश करपा खातीर पुरवण आनी मागणी बाजूचे मुखेल मर्यादा सकयल सारांशित केल्यात.

पुरवण अडचणी - वेवसायीक प्रतिनिधीं कडल्यान निमाण्या पांवड्याची पावणी

१७. पुरवण बाजूच्या आडमेळ्यांचें मुल्यांकन, खास करून निमाण्या मैलाच्या वितरणाच्या नदरेन, वेवसायीक संवाददात (बीसी) कडल्यान निमाण्या मैलांतल्या अर्थीक सेवांच्या वितरणांत सुदारणा करपाची गरज आसा अशें स्पश्ट जाता. जानेवारी-मार्च २०२४ ह्या काळांत बँकेन देशभरांतल्या प्रादेशिक कार्यालयां वरवीं बीसीच्या कार्यावळीं विशीं अखिल भारतीय सर्वेक्षण केलें.

सर्वेक्षणांत आस्पाव केल्ल्या सुमार ६३% बीसी गांवगिऱ्या वाठारांनी, २३% अर्द शारी वाठारांनी आनी १४% शारांनी आशिल्ले. आकांक्षी जिल्ह्यांक चड प्राधान्य दिल्ल्या १५४ जिल्ह्यां सयत ३१ राज्यांतल्या बीसी १३२७४ बीसी आउटलेटांचो आस्पाव केल्ल्या ह्या सर्वेक्षणांत फुडले चिंतेचे वाठार उक्ते जाले, जांकां लागून दुरुस्ती उपाय करपाची गरज आसा.

(अ) बीसी पर्यावरण यंत्रणेत व्हड प्रमाणांत बिगर समर्पीत आउटलेट आशिल्ल्यान ह्या आउटलेटांनी उपलब्ध आशिल्ल्या अर्थीक सेवांची उपलब्धताय आनी दर्जो उणो जालो, खास करून ज्या वाठारांनी बीसी हें अर्थीक सेवा मेळोवपाचें एकमेव वा मुखेल साधन आशिल्लें. तशेंच बीसी एजंटां मदीं बायलांचें प्रतिनिधित्व वाडोवपाची गरज आशिल्ली.

ब) रेमिटन्स आनी कॅश इन/आउट ह्यो सेवा चड करून बीसी आउटलेटांतल्यान दिल्ले. कांय बीसींनी बचत, परत परत आनी स्थिर ठेवी हांचे संबंदीत सेवाय दिली. पूण विमो, मायक्रो पेन्शन, रीण, ओव्हरड्राफ्ट, केसीसी, जीसीसी आदी हेर सेवा फकत वेंचून काडिल्ल्या बीसी आउटलेटांचेर दिताले. देखून बीसी आउटलेटांचेर पुरायपणान आदारून आशिल्ल्या वाठारांनी सेवांची एकसारकी उपलब्धताय नाशिल्ल्याची शक्यताय आशिल्ली.

क) बीसींनी दिवपी सेवांनी प्रमाणीकरणाचो उणाव आशिल्लो, कारण बीसींनी दिवपाक जाय आशिल्ल्या सेवांचो खंयचोय थारायिल्लो उण्यांत उणो मानक संच, योग्य संकेत आनी बँक दुवो नाशिल्ल्यान. ताका लागून गिरायकांची अपेक्षा आनी सेवा दिवपाची पद्दत योग्य रितीन पाळप आनी निरिक्षण करप कठीण जालें.

ख) बीसी पर्यावरण यंत्रणेक निश्क्रीय आनी/वा बंद बीसी आउटलेटांच्या म्हत्वाच्या प्रमाणाक लागून इबाडिल्ली. बीसीचें वितरण जायत्या सुवातींनी विषम आसा, कारण बीसी बाजारांतल्या केंद्रांनी वा बँक फांट्यांनी केंद्रीत आशिल्ल्यान लोकांक समान प्रवेशाची गरज उणी जाता आनी पयसुल्ल्या वाठारांनी सोंपेंपणान मेळपाचो उणाव निर्माण जाता.

ग) बीसी लोकांमदीं निश्क्रीयताय, सेवा उदासीनताय आनी कांय बेईमान पद्दतींचें मुखेल कारण म्हणून फावो तें आनी वेळार पारितोशिक मेळनाशिल्ल्याचें दिसून आयलें. पारितोशिकाचो एक थारावीक घटक एक मर्यादा म्हूण नाशिल्ल्यान सर्वेक्षणाच्या वेळार जायत्या बीसींनी भर दिलो.

घ) कितलेशेच बीसी आउटलेट/एजंट एकाच वेळार जायत्या बँकां खातीर काम करताले ताका लागून गिरायक सेवेच्या नदरेन जापसालदारकेची रिकामी स्थिती निर्माण जाली. बीसींनी चलयल्ल्या वेवसायाक बँको जापसालदार आशिल्ल्यान अर्थीक सेवांच्या दर्ज्याचे नदरेन हें उपकाराक पडलें ना.

¹30 दिसांच्या काळा खातीर अर्थीक/बिगर अर्थीक वेव्हार वा लॉग इन ना जाल्यार बीसी निश्क्रीय अशी व्याख्या केल्या. (संदर्भ: आयबीए तांच्या वांगडी बँकांक पत्र - आयबीए/पीएसबीटी/एल/2024/110 दिनांक 05/12/2024)*

ड) चडशा बीसींनी सेवां खातीर घेतिल्ली शुल्क दाखोवंक नाशिल्ल्याचें सर्वेक्षणांत दिसून आयलां. बँकांनी वेव्हारांत कांय शुल्क आस्पावताले, जाल्यार बीसी एजंटांक अनधिकृत/अगणित अपफ्रंट शुल्क घेवपाचो हुस्को आशिल्लो.

च) सगळ्या वेव्हारां खातीर प्रमाणीत सक्तीचें वेव्हार पुष्टीकरण एसएमएस (थळाव्या भाशेंत) वा ऑडियो आदारीत पुष्टीकरण (ध्वनी-बॉक्स यंत्रणे वरवीं) नाशिल्ल्यान बीसी एजंटांनी दिल्ल्या सेवांचेर आशिल्ल्या विस्वासाचेर परिणाम जालो.

छ) जायत्या बीसी आउटलेटांनी तक्रार निवारण यंत्रणा, बेस शाखा, बँकिंग लोकपाल आदी तपशील दाखोवंक नाशिल्ल्यान बीसी आउटलेटांनी दिल्ल्या सेवांचो दर्जो सुदारपाची गरज आशिल्ली.

ज) जोडणीचे प्रस्न, कार्यकारी अडचणी, मर्यादीत परस्पर संचालनक्षमता, आनी वेव्हार विभागणी आदी अनैतिक पद्दतींचो निमाणे पातळेचेर सेवा दर्ज्याचेर परिणाम जालो.

मागणी वटेन आडमेळीं आनी आव्हानां

१८. लोकसंख्याशास्त्रीय तपशीलां सयत विभाजीत पातळेचेर अर्थीक समावेश करपाक मागणी वटेनच्या आडमेळ्यांचें मुल्यांकन करपा खातीर मार्च-एप्रिल २०२४ वर्सा अखिल भारतीय सर्वेक्षण केलें. देशांतल्या ३४ राज्यांनी/ केंद्रांनी पातळिल्ल्या वट्ट ९,१४७ प्रतिसाद दिवप्यांचो ह्या सर्वेक्षणांत आस्पाव केलो. सरासरी प्रतिसाद दिवप्यांची पिराय ३२ वर्सां आनी सरासरी उत्पन्न ₹ १.६० लाख आशिल्ल्यान, अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणालींत खोलायेन वचपाक आनी अर्थीक समावेशांत प्रगती करपा खातीर मागणी वटेनच्या आडमेळ्यां विशीं जमनीचेर अंतर्दृष्टी मेळोवपा खातीर सर्वेक्षणांत फाव तसो प्रतिनिधीक अखिल भारतीय नमुनो मेळ्ळो. सर्वेक्षणांतल्यान मेळिल्ल्या मुखेल निरीक्षणांचो सारांश सकयल दिला.

१९. बँक खात्याची उपलब्धताय आनी वापर –

अ) खात्याची मालकी लागीं लागीं सार्वत्रिक पांवड्यार आशिल्ल्यान (९६% प्रतिसाद दिवप्यां कडेन बँक खातें आशिल्लें), खातें मालकी/वापराक मागणी वटेनची एक मुखेल आडखळ म्हळ्यार बँक खात्यांत ठेवपाचो स्रोत नासप, जें तुळेंत उण्या उत्पन्नाच्या गटांतल्यान येवपी लोकां खातीर अर्थीक सेवा वापरपाक मागणी वटेनची मुखेल आडमेळीं म्हणून नियमितताय आनी येणावळ तिगोवन दवरप हें दाखयता.

ब) उत्पन्न सोडल्यार रोख पसंती, गिन्यानाचो उणाव वा कुटुंबांतल्या वांगड्यांक खातें आसप हें तुळेंन उण्या उत्पन्नाच्या गटां खातीर बँक खात्याची मालकी आनी वापर करपाक सामान्य आडमेळीं म्हणून उदेंले. बीएसबीडीए खाला शून्य शिल्लक बँक खात्याची सुविधेचे तुळेंत ठेवी विम्या विशीं जागृताय उणी आशिल्ली. अशिक्षीतताय वा औपचारीक शिक्षणाची उणीव आनी उण्या उत्पन्नाची स्थिती अर्थीक साक्षरता उपक्रमांतल्यान लक्ष्य केल्ल्या जागृतायेच्या जाय आशिल्ल्या पांवड्याक आडमेळीं म्हणून उबीं जालीं.

क) नेमान ठेवी स्रोत नाशिल्ल्यान बँक खात्यांचो वापर करूंक नाशिल्ल्यान दादल्या प्रतिसाद दिवप्यां खातीर चड प्रबल आशिल्लें आनी अर्द शारी वाठारां भायर हेर वाठारांनी चड दिसून आयलें. अर्द शारी वाठारां खातीर बँकींग शुल्क/शुल्क मुखेल आडमेळीं म्हणून कळयले. पयशे सांठोवपा खातीर बँकांचेर लोकांचो विस्वास गांवगिऱ्या वाठारांनी चड दिसून आयलो. शिक्षणाच्या पांवड्याक लागून औपचारीक अर्थीक वेवस्थेंत विस्वास घटमूट करपाक आनी गिरायक संबंद तिगोवन दवरपाक मदत जाली. सादारणपणान उण्या शिक्षणाचे लोक बँकींग मार्गांतल्यान बचत करपाक तुळेंन अशक्त वा तयार नाशिल्ले.

ख) शारी वाठारां परस गांवगिऱ्या/अर्धशारी वाठारांनी बीसी आउटलेटांचो वापर चड आशिल्लो, खास करून दादल्या प्रतिसाद दिवप्यां परस बायल प्रतिसाद दिवप्यां मदीं. उत्पन्न आनी शिक्षणाची पातळी जशी जशी क्रमवारींत वयर वता तशी तशी शाखा वा बीसी मोडा वरवीं वेव्हार करपाक पसंती उणी जाता आनी डिजिटल वेव्हाराक पसंती वाडटा अशें अभ्यासांतल्यान दिसून येता. पूण एटीएमांतल्या वेव्हाराचेर उत्पन्न वा शिक्षणीक पांवड्याचो परिणाम दिसना. देखून, प्रवेश बिंदू आनी वेव्हाराच्यो पद्दती निवडपाखातीर येणावळ आनी शिक्षण हे मागणी वटेनचे दोन मुखेल घटक म्हणून उदेंतात.

घ) डिजिटल वेव्हाराक पसंती लिंग, शिक्षण आनी उत्पन्नाच्या पातळे प्रमाण अटी घाल्ली दिसली. दादले प्रतिसाद दिवपी आनी चड उत्पन्न आशिल्ले गट तयार करपी लोकांक डिजिटल वेव्हाराक चड पसंती आशिल्ली. स्मार्टफोन आसप डिजिटल वेव्हारा खातीर फिलीप अशें अणकारीत जालें अशें न्हय कारण जायत्या प्रतिसाद दिवप्यांक जोडणी प्रस्न, गुंतागुंतीचे संवाद, भाशेची आडखळ आनी ओटीपी/पिन उल्लंघना संबंदी काळजी आदी खातीर डिजिटल वेव्हार करपाक आडखळ आयली अशें दिसलें.

¹³मणिपूर आनी लक्षद्वीप हे केंद्रीय प्रदेश सोडल्यार.

२० पत सुविधांचो प्रवेश आनी वापर

अ) घरगुती विभागांत वैयक्तीक रीण, शिक्षणीक रीण आनी घर रिणां हीं तीन मुखेल रिणांचीं सुविधां मागणी आशिल्लीं, तरी लेगीत सुमार ५० टक्के आकांक्षी लोकांक रिणाच्यो गरजो पुराय जावंक नाशिल्ल्यो. प्रक्रिये विशीं जागृताय नासप, लागसारचो बँक शाखा उपलब्ध ना आनी कोलेटरल नाशिल्ल्यान रीण मेळोवपाक तीन मुखेल आडमेळीं अशें सांगलें. मजेची गजाल म्हळ्यार रिणांचो चड खर्च (व्याजदर) ही सगळ्यांत उणी उल्लेख केल्ली आडखळ आशिल्ली.

ब) सुमार १६ टक्के लोकांनी ल्हान रिणां खातीर अनौपचारिक पत स्रोतांचो वापर केलो, जाल्यार गांवगिऱ्या वाठारांनी हो वाटो चड आसा. सादारणपणान, लोकांनी सोय, वेळार उपलब्धताय आनी सोयीस्कर प्रवेशाक लागून अनौपचारिक पतस्रोतांचो आदार घेतिल्लो आसूं येता.

२१ विमो आनी पेन्शन सुविधा उपलब्ध आनी वापर

अ) विमो आनी पेन्शन सुविधांचो बरो वापर करपा खातीर उत्पन्न आनी शिक्षणाची पातळी मुखेल घटक म्हणून उदयाक आयली (कोश्टक २.११)

ब) जिवीत विमो मेळोवपाच्या मळार बायल प्रतिसाद दिवपी आपल्या दादल्या समकक्षांक फाटीं उरले तरी बिगर जिवीत विम्यांत तांणी फुडाकार घेतलो, जाल्यार बिगर जिवीत विम्यांत तांकां धार आशिल्ली जी बायलां कडल्यान ल्हवू ल्हवू मालमतेची मालकी वाडोवपाची शक्यताय दाखयता. जो विमो दाव्याचो कांय लावार्थी वळखताले.

क) ज्या प्रतिसादकां कडेन कसलेंच विमो/पेन्शन उत्पादन नाशिल्लें तांकां विमो आनी पेन्शन उत्पादनांची गरज उणी आशिल्ल्याचें दिसून आयलें. सादारणपणान पीएमएसबीवाय, पीएमजेजेबीवाय, पीएमएफबीवाय आनी एपीवाय ह्या येवजण्यां विशीं जागृताय ३०-३५% मदीं आशिल्ली. पूण प्रतिसाद दिवप्यांनी तांची निवड करपाची चड शक्यताय आशिल्ली.

२२. अर्थीक सेवांचो दर्जो: अर्थीक साक्षरता, गिरायक सेवा आनी कागाळी निवारण -

अ) शाखांनी अर्थीक वेव्हारा खातीर लांब वाट पळोवपाची वेळ आनी गिरायकाचेर मुखेल जापसालदारकी घालपी कागाळ निवारण प्रणालीचेर गिरायकांचो चड भार मुखेल आडमेळीं म्हणून उजवाडाक हाडले. बीसी बिंदूत गिरायकांची कागाळी उणी आशिल्ली, जी उपेगी पडली ना.

ब) बँक सेवां कडल्यान सेवा समाधानाची उंचेली पातळी प्रतिसाद दिवप्यांनी व्यक्त केल्ली, पूण बँक कर्मचाऱ्यांनी दाखयल्ल्या लक्ष आनी संवेदनशीलते कडेन आशिल्ल्या तुलनात्मक उण्या समाधानाक, आनी कागाळ प्रक्रिया विशीं तुलनात्मक रितीन उणी जागृताय, आदी कडेन तें जुळनाशिल्लें हाचो अर्थ गिरायक समाधाना विशींचो एकंदर प्रतिसाद ताच्या मुळाव्या मापदंडांचेर योग्य रितीन नांगरूं येता असो जावं येता.

२३. एनएसएफआय: २०२५-३० फाटल्या धोरण काळांत केल्ल्या फायद्याचेर आनी प्रगतीचेर उबारता आनी अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणाली खोलायेन आनी घटमूट करतना मागणी आनी पुरवण अडचणी उणी करपाक रणनिती पद्दत आनी मार्ग तयार करपाचो यत्न करता.

कोश्टक २.११: अर्थीक समावेशाचेर उत्पन्न आनी शिक्षणाचे परिणाम

CHART 1

अ) उत्पन्नाच्या पांवड्या प्रमाण (INCOME LEVEL WISE)

बँक खातें (मालकी) (BA OWNERSHIP)

ठेवी विमो (जागृताय) (DI)

बीएसबीडी खातें (जागृताय) (BSBD A/C)

आयुश्य विमो (LI)

बिगर आयुश्य विमो (NON-LI)

3 लाख मेरेन

3 ते 5 लाखां मेरेन

5 लाखां परस चड

CHART 2

ब) शिक्षणीक पांवड्या प्रमाण

बँक खातें (मालकी) (BA OWENERSHIP)

ठेवी विमो (जागृताय) (DI)

बीएसबीडी खातें (जागृताय) (BSBD A/C)

आयुश्य विमो (LI)

बिगर आयुश्य विमो (NON-LI)

अशिक्षीत

10 वी मेरेन

पदवी आनी ताचे वयर

अध्याय - तिसरो

एनएसएफआय व्हिजन (२०२५-३०):

लोकांच्या कल्याणाखातीर एक समावेशक अर्थीक वेवस्था

अर्थीक समावेश उपक्रम सादारणपणान पुरवण उपक्रमांतल्यान सुरु जातात, जाका लागून समाजांतल्या आतां मेरेन वगळिल्ल्या आनी कुशीक काडिल्ल्या वर्गांक परवडपी, सादी, विस्वासांत घेवपासारकी आनी समतापूर्ण नियंत्रीत अर्थीक सेवा, बचत, फारीकणी, गुंतवणूक, रीण, प्रेषण, विमो आनी पेन्शन मेळटा. अर्थीक समावेश जरी अर्थीक क्षेत्राच्या कार्यक्षेत्रांत येता तरी अर्थीक समावेश धोरणांचे व्यापक सकारात्मक परिणाम जातात आनी समाजीक-आर्थीक क्षेत्रांत तांचो सहसंबंदीत आसता. संयुक्त राश्ट्रांच्या सतरा टिकावू उदरगत ध्येयांतल्या आठ ध्येयांचो (एसडीजी) अर्थीक समावेश करपाचो उल्लेख केला, ते म्हळ्यार गरिबी ना करप, उपासमारी सोंपप, अन्न सुरक्षा मेळोवप आनी टिकावू शेती वाडोवप, एसडीजी-२, बरी भलायकी आनी बरेपण वाडोवप, एसडीजी-३, लैंगिक समानताय आनी बायलांचें अर्थीक सशक्तीकरण, एसडीजी-५, अर्थीक वाड आनी नोकऱ्यो वाडोवप, एसडीजी-८, उद्देग, नवनिर्माण आनी मुळावी बांदावळ आदार दिवप, एसडीजी-९, असमानताय उणी करप आनी एसडीजी-१७ (कोश्टक ३.१).

२. अर्थीक समावेश हो एक महत्वाकांक्षी प्रवास आसा जो आतां मेरेन वगळिल्ल्या आनी वंचित गटांक औपचारीक अर्थीक वेवस्थेंत प्रवेश मेळोवपाच्यो संदी निर्माण करून सुरु जाता, पूण ताचें काम लोकांच्या फायद्या खातीर अर्थीक सेवांचो प्रभावी वापर सुनिश्चीत करपा मेरेन प्रवेशा भायर वता. प्रभावी वापरा खातीर, लोकांक औपचारीक अर्थीक सेवा वापरपाक अर्थीक आदार आसपाक जाय जो मुखेलपणान रोजगार, उदरनिर्वाह आदी वरवीं नेमान उत्पन्न/रोख प्रवाह निर्माण करपाचे क्षमतेक लागून येता, आनी तांकां औपचारीक अर्थीक सेवा वापरपाक समजावपी अर्थीक प्रोत्साहन आसपाक जाय.

३. वापर तिगोवन दवरपाक आनी वाडोवपाक, लोकांचो सतत विस्वास, उत्पाद आनी सेवांची योग्यताय, बरी अर्थीक साक्षरता, सक्रिय/बेगीन कागाळी निवारण यंत्रणा, आनी आयकूंक मेळपाची सकारात्मक धारणा गरजेची आसा, जे अर्थीक समावेशाचे कांय दर्जेदार आंग आसात.

¹²१७ ध्येय - शाश्वत उदरगत; <https://sdgs.un.org/goals>

४. वयल्या संदर्भात आनी शाश्वत उदरगत ध्येय साध्य करपाक अर्थीक समावेशाची भुमिका उजवाडाक हाडल्यार अर्थीक समावेश फकत ध्येय न्हय तर लोकांचें एकंदर बरेपण सुनिश्चीत करपाच्या व्हडल्या ध्येयाक निमाणे कडेन वचपाचें साधन आसा हें स्पश्ट जाता.

कोश्टक ३. १: विशिश्ट एसडीजी आनी लक्ष्यांत अर्थीक धोरणांची भुमिका
एसडीजी १: गरिबी उणी करप
अर्थीक सेवा आनी कुशळटाय/उदरनिर्वाह संद सुदारून, अर्थीक समावेश उत्पन्नाची उपलब्धताय, फावो ती आनी सुरक्षीतताय सुदारपाक मदत करता, जी परतून गरिबी उणी करपाक मदत करता.
एसडीजी २: उपासमारी सोंपप
समावेशक अर्थीक पद्दत टिकावू आनी उत्पादकता वाडोवपी शेतकी पद्दती आपणावपाखातीर पतपुरवठ्याच्या फुडारपणाखाला गुंतवणूक करपाक प्रोत्साहन दिता, जाका लागून शेतकी उत्पन्न चड बरें मेळटा. ताका लागून वाडिल्ल्या अन्न सुरक्षाक लागून उपासमारी उणी करपाक मदत करप.
एसडीजी ३: भलायकी आनी बरेपण
अर्थीक समावेश ताच्या बहुआयामी समाजीक-अर्थीक आयामांतल्यान मनशाचे उदरगतीक आदार दिता आनी कुशीक काडिल्ल्या आनी दुबळ्या लोकांची लवचीकता वाडयता, जाका लागून भलायकी आनी बरेपणाक चालना मेळटा.

एसडीजी ५: लैंगिक समानताय
लिंग संवेदनशील अर्थीक समावेश धोरणां बायलांक सशक्त करून आनी तांची एकंदर समाजीक-अर्थीक स्थिती सुदारून लैंगिक विषमता उणी करतात.

<p>एसडीजी ८: सभ्य काम आनी अर्थीक वाड</p> <p>अर्थीक समावेश, ताच्या पर्यावरण प्रणाली पद्दतीन, गरजेचें निधी दिवन, रोजगार वाडोवन आनी उद्देजकतेक पोसवण दिवन आनी वापर वाडोवन अर्थीक वाड करपाक आदार दिता.</p>
<p>एसडीजी ९: उद्देग, नवनिर्माण आनी मुळावी बांदावळ</p> <p>अर्थीक समावेश धोरणां उद्देगांक, खास करून सूक्ष्म आनी ल्हान उद्देगांक, नवनिर्माणाक चालना दिवपाक आनी तांची वाड वाडोवपाक पतपुरवण दुवे आनी डिजिटल मुळावी बांदावळ दिवन आदार दितात.</p>
<p>एसडीजी १०: असमानताय उणी करप</p> <p>उदरगत करपाचेर आनी गरीब, कुशीक काडिल्ल्या आनी दुबळ्या लोकां मेरेन पावपाचेर लक्ष केंद्रीत करपी अर्थीक समावेश धोरणां असमानताय उणी करपाक मदत करतात</p>
<p>एसडीजी १७: अंमलबजावणीचीं साधनां घटमूट करप</p> <p>अर्थीक समावेश हें एसडीजी साध्य करपा खातीर अंमलबजावणीचें एक म्हत्वाचें साधन आसा, बचत/गुंतवणूक एकठांय करून आनी वापर वाडोवपा वरवीं, आनी लोकांचें एकंदर बरेपण सुदारप, जें व्यापक उदरगतीचे ध्येय साध्य करपाक मदत करूंक शकता.</p>

अर्थीक समावेशाची व्याख्या

५. अर्थीक समावेश समितीन (अध्यक्ष: डॉ. सी. रंगराजन, आरबीआय, २००८) अर्थीक समावेशाची व्याख्या केल्या ती अशी "दुबळ्या विभागांक आनी उण्या उत्पन्नाच्या गटांक अशा दुबळ्या गटांक परवडपी अर्थीक सेवा, वेळार आनी फावो तें पतपुरवण दिवपाची प्रक्रिया".

६. फुडें, अर्थीक समावेश करपाचे मध्यम काळाचे मार्ग समितीन (अध्यक्ष: श्री दीपक मोहंती, आरबीआय, २०१५) अर्थीक समावेश अशें पळयलें, "वाजवी दरांत ल्हान आनी किनारी शेतकारांक आनी उण्या

उत्पन्नाच्या घरांक बचत, रेमिटन्स, पत, सरकाराच्या आदारान विमो आनी पेन्शन उत्पादांचो आस्पाव आसपाक जाय अशा मुळाव्या औपचारीक अर्थीक उत्पादनांची टोपली आनी सेवांचो वापर करपाक सुविधा मेळ्ळी, ल्हवू ल्हवू फावो त्या समाजीक रोख हस्तांतरणांनी पूरक, जाल्यार खर्च उणो करपाक आनी सेवा दिवपांत सुदारणा करपाक तंत्रगिन्यानाचेर चड भर दिवन ल्हान आनी किनारी उद्देगांक औपचारीक अर्थीक पालव वाडोवप."

७. एनएसएफआय (२०१९-२४) चो हेतू अर्थीक साक्षरता आनी गिरायक संरक्षणाक चालना दिवपा वांगडाच अर्थीक समावेश रूंद, खोलायेन आनी गती दिवपाचो आशिल्लो, अर्थीक बऱ्यापणा, समृद्धी आनी टिकावू उदरगतीक चालना दिवप आशिल्लो.

८. फाटल्या दशकांत बँक खात्याच्या मालकींतल्या म्हत्वाच्या फायद्याचेर, भौतिक आनी डिजिटल प्रवेश मुळाव्या साधनसुविधांचो घटमूट विस्तार, आनी गिरायक जागृताय आनी संरक्षण उपायांत चालू सुदारणा हांचेर उबारून, समन्वयात्मक पर्यावरण प्रणाली पद्दत आपणावन अर्थीक समावेशाचेर लक्ष केंद्रीत करप गरजेचें आसा. हाका लागून औपचारीक अर्थीक वेवस्थेंत प्रवेश मेळोवपाच्या संदांची असमानताय उणी करून, निमाण्या मैलाच्या वितरणाच्या दर्ज्यांत आनी सुसंगतींत म्हत्वाची सुदारणा करून, आनी अर्थीक वेवस्थेक निधीचो सुगम प्रवाह सुनिश्चीत करून लोकांच्या बरेपणाक खऱ्या अर्थान समावेशक अर्थीक वेवस्था तयार करपाक भागधारकांचो एकत्रीत आनी विनाशिल सहभाग सुनिश्चीत जातलो.

९. उदरनिर्वाहाक आदार, बाजारपेठेचे संबंद, अर्थीक शिक्षण आनी गिरायक संरक्षण उपक्रम हांचो आस्पाव आशिल्लीं अर्थीक समावेश धोरणां लोकांच्या अर्थीक बऱ्यापणा खातीर व्हड सक्षम करपी आसात. समग्रपणान पाळ्यार अर्थीक समावेश अर्थीक सुरक्षा, अर्थीक सुरक्षीतताय, अर्थीक लवचीकपण आनी अर्थीक शिस्त हांच्या चतुर्भागाच्या रुपांत इत्सा आशिल्ले परिणाम दिवंक शकता, जाका लागून लोकांच्या एकंदर बऱ्यापणा खातीर योगदान मेळटा.

१०. देखून एनएसएफआय खाला २०२५-३० मेरेन अर्थीक समावेश उद्दिष्ट आनी अपेक्षीत परिणाम सकयल सादर केल्यात. आकृती ३.१ अर्थीक समावेशाचे घटक आनी परिणामांचें आकृतीबंधात्मक सादरीकरण दिता.

समाजीक-आर्थीक आनी भौगोलिक पांवड्यार बचत, फारीकणी, रेमिटन्स, पतपुरवण, गुंतवणूक, विमो आनी पेन्शन अशा औपचारीक अर्थीक सेवांच्या संचांत समान, जबाबदार, समता आनी परवडपी प्रवेशाची खात्री करप, तशेंच प्रभावी अर्थीक साक्षरता, घटमूट गिरायक जागृताय आनी गिरायक संरक्षण उपायांची उपलब्धताय सुनिश्चीत करप हो अर्थीक समावेश करपाचो ध्येय आसा.

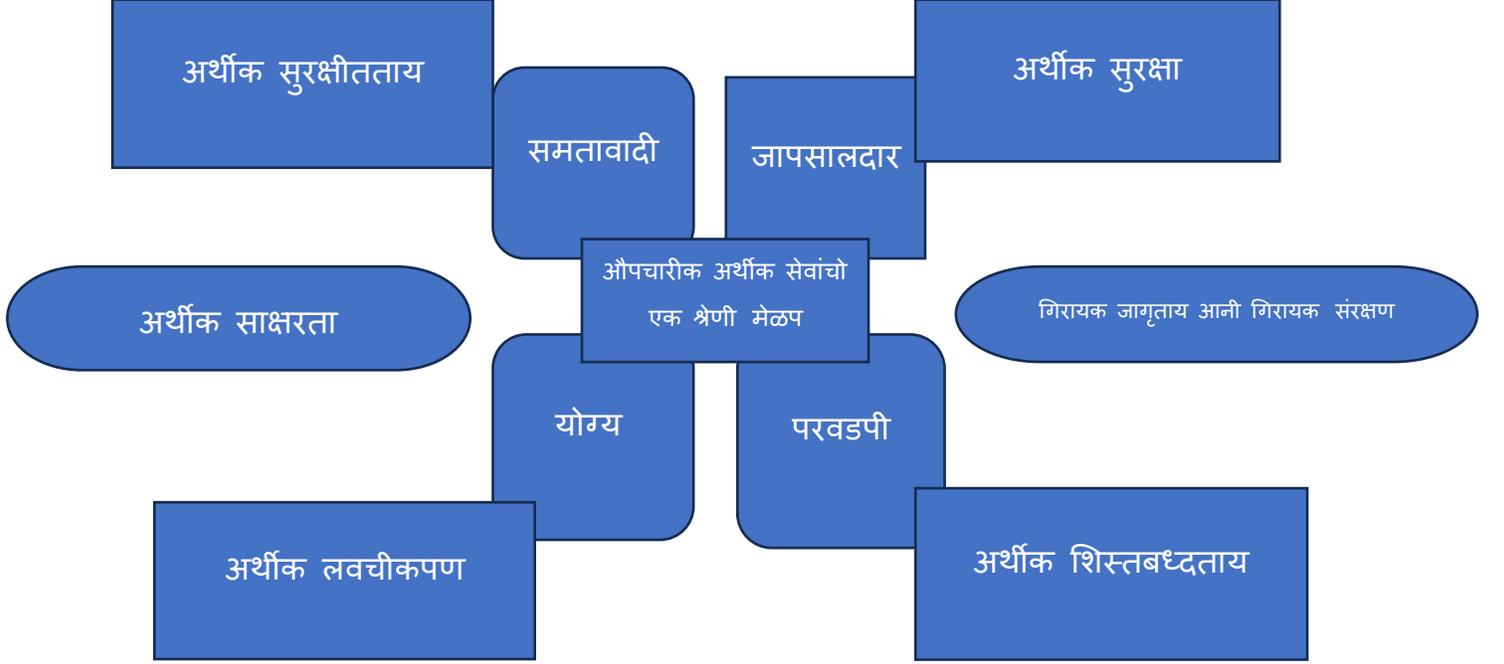
वयर सांगिल्ले प्रमाण सगळ्या भागधारकांच्या सहभागान अर्थीक समावेश केल्यार व्यक्तींची (घरगुती) आनी सूक्ष्म उद्देगांची अर्थीक सुरक्षीतताय, अर्थीक सुरक्षीतताय, अर्थीक लवचीकता आनी अर्थीक शिस्त सुदारता.

११. स्पश्ट करपाक, अर्थीक सेवांच्या बंडलांत प्रवेशा संबंदी वयल्या व्याख्येंतल्या संज्ञांचो वापर सादारणपणान सकयल दिल्ले अर्थ दाखयतलो -

अ) **समतावादी** - भौगोलिक पांवड्यार प्रवेश मुळावी बांदावळ वाजवी रितीन एकसारकी आसूंक जाय.

ब) **जबाबदार** - अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी तांचीं उत्पादनां/सेवा गिरायकांक मुक्त निवड, हितसंबंद, आनी उत्पादन योग्यतेचो हक्क हाताळना वा आडमेळीं हाडनात हाची खात्री करची, आनी अर्थीक, वागणूक आनी समाजीक परिणामांच्या नदरेन गिरायकांक वायट सोडचे न्हय

आकृती ३.१: अर्थीक समावेश: घटक आनी परिणाम

क) **योग्य** - अर्थीक उत्पाद आनी सेवा गिरायकाच्या गरजे प्रमाण आनी गिरायकाची अर्थीक परिस्थिती आनी समजुती प्रमाण आसूंक जाय. लोकांक तांचे खातीर कितें बरें तें वेंचून काडपाक मेळचें म्हणून वेगवेगळीं/पसंतीत सेवा उपलब्ध आसपाक जाय.

ख) **परवडपी** - मुळाव्यो उण्यांत उण्यो अर्थीक सेवा (मुळावी वेव्हार खातें, मुळावें बचत आनी गुंतवणूक खातें, ल्हान मोलाचें प्रेषण, ल्हान मोलाचें डिजिटल फारीकपण आदी) फुकट दिवपाक जाय. सेवांचो किमान खर्च लक्षांत घेवन हेर सेवांच्या दरांत परवडपाचो एक गरजेचो घटक आसूंक जाय.

१२. अर्थीक आस्पावाचो परिणाम म्हणून स्थापन केल्लो अर्थीक सुरक्षीतताय, सुरक्षा, लवचीकपण आनी शिस्त हांचो चतुर्कोण कोश्टक ३.१ त सादर केल्ल्या विशिश्ट नांगरांचेर आदारून आसा.

एफआय पर्यावरण यंत्रणा

१३ पयलींच चर्चा केल्ले प्रमाण, अर्थीक समावेश उपक्रम आनी परिणामांत परिणामकारकताये खातीर भागधारकांचो एकत्रीत आनी समन्वयात्मक सहभाग सुनिश्चित करपा खातीर अर्थीक समावेश करपा

खातीर पर्यावरण प्रणाली पद्दत गरजेची आसा. देखून, अर्थीक समावेश (एफआय) पर्यावरण प्रणालीची स्पश्ट समजूत आनी व्याख्या वांटून घेतिल्लीं ध्येयां साध्य करपाचे दिकेन विनाशिलतायेन काम करपा खातीर उपेगी थारूंक शकता.

१४. एफआय पर्यावरण प्रणाली ही अर्थीक समावेश उपक्रमां वांगडा काम करपी आनी/वा तांकां जोडिल्ल्या भागधारकांचें एक समन्वयीत जाळें आनी ताचे परिणाम भौशीक कल्याणाच्या रुपांत अर्थीक सुरक्षा, सुरक्षीतताय, लवचीकपण आनी शिस्त हांच्या चार चतुर्भुजांच्या नदरेन. पर्यावरण यंत्रणेचें विनाशिल आनी समन्वयात्मक कार्यक्षमताय जातूंत भागधारकांचो आस्पाव जाता, म्हळ्यार बँको/

कोश्टक ३.१: अर्थीक सुरक्षा, सुरक्षीतताय, लवचीकपण आनी शिस्त हांचे चतुर्भाग आनी तांचे आदार		
परिमाण	आदार	एंकरांचेर स्पश्टीकरणात्मक तपशील
अर्थीक सुरक्षीतताय - 'दिसपट्ट्या वेव्हाराचें सुगम वेवस्थापन'	योग्य प्रवेश. उदरनिर्वाहाक आदार	- नितळ, योग्य, आनी परवडपी अर्थीक उत्पाद आनी सेवा. - बेगीन, सादी आनी कार्यक्षम कागाळी निवारण यंत्रणा. - मुळाव्यो उदरनिर्वाहाच्यो गरजो भागोवप (दिसाळ्या जिणेच्यो उण्यांत उण्यो मुळाव्यो गरजो - अन्न, आलाशिरो, शिक्षण, प्रवास आदी, घरगुती पांवड्यार) - पगार वा पगार नाशिल्ल्या उदरनिर्वाहांतल्यान नेमान आनी टिकावू उत्पन्नाचो प्रवाह.
अर्थीक सुरक्षा - 'खंयच्याय आकस्मीक परिस्थितीक तोंड दिवपाची तांक'.	दिवप. गिरायक संरक्षण	- नेमान बचत - रोख (उण्यांत उण्या दोन म्हयन्यां खातीर सरासरी घरगुती खर्चा खातीर) आनी दीर्घकाळ (भौतिक/आर्थीक मालमतेच्या रुपांत) अशे दोनूय प्रकार. - खंयचेय पेन्शन येवजणेची (निवृत्ती पेन्शन/अटल पेन्शन येवजण/हेर समाजीक सुरक्षा पेन्शन) सतत सदस्यताय चालू दवरप.

		- प्रभावी पूर्व गिरायक संरक्षण उपाय आनी ठेवी विमो.
अर्थीक लवचीकपण - 'आर्थीक अडचणींतल्यान उबें रावपाची तांक'.	विमो कव्हरेज. पतपुरवण सुविधा	- मान्य/सोंसपाक येवपी खर्चा भितर कालबाह्य जावंक नाशिल्लो विमो कव्हरेज - जिवीत विमो, भलायकी विमो, मालमतेचो विमो (वाहन/मालकी/मशीनरी आदी). - अर्थीक अडचणी/अचकीत कश्ट जशे की जिवीत/उदरनिर्वाह/मालकी, जड रिणाचो भार वा दिसपट्ट्या जिणेंत व्यत्यय हाडपी लुकसाण अशा परिस्थितींक योग्य रितीन हाताळपाक योग्य आपत्कालीन रीण.
अर्थीक शिस्त - 'स्थिर अर्थीक फुडाराविशीं वृत्ती आनी वागणूक'.	अर्थीक शिक्षण. अणभवांतल्यान शिकप	- अर्थीक जागृताय आनी आत्मविस्वास. - विविधताय आशिल्ली गुंतवणूक - वेगवेगळ्या बँकांनी/मालमता वर्गांत बचत/गुंतवणूक वांटप. - टिकावू रिण - कुटुंबाच्या म्हयन्याळ्या उत्पन्नाच्या अर्दापरस चड नाशिल्ल्या उरिल्ल्या रिणाची म्हयन्याळी परतफेड रक्कम. - वास्तवीक ध्येय थारावप आनी नियोजन - स्वताच्या क्षमताय प्रमाण अर्थीक ध्येय थारावप आनी फुडल्या खर्चा खातीर/जिणेंतल्या घडणुकां खातीर (भुरग्यांचें शिक्षण/लग्न, निवृत्ती आदी) नियोजन करप.

अर्थीक समावेश धोरणांत परिणामकारकता आनी परिणाम अभिमुखताये खातीर एनएबीएआरडी, एसआयडीबीआय आदी, केंद्र सरकार, राज्य सरकार, वित्तीय क्षेत्र नियंत्रक, एसआरओ/आयबीए, फिनटेक कंपनी, विचार मंडळां, शिक्षणीक संस्था, समुदाय संघटना, अर्थीक साक्षरता केंद्रां आनी एनसीएफई, उदरनिर्वाह संद पुरवणदार¹³ आनी कुशळटाय उदरगत संस्थां सयत खाजगी खेळगड्यांची सहभाग आसप गरजेचें आसा (आकृती ३.२)

आकृती ३.२: अर्थीक समावेश (एफआय) पर्यावरण यंत्रणा

एनएसएफआयची व्हिजन (२०२५-३०)

१५. वयल्या चर्चा उपरांत एनएसएफआयची नदर अशी आसा -

जबाबदार, योग्य आनी परवडपी अर्थीक सेवा दिवपाची खात्री करून, प्रभावी अर्थीक साक्षरता, डिजिटल भौशीक मुळावी बांदावळ आनी उदरनिर्वाह सक्षम करपी घटमूट गिरायक संरक्षण हांचो योग्य आदार दिवन लोकांच्या बऱ्यापणा खातीर भागधारकांच्या समन्वयात्मक यत्नांनी अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणाली घटमूट करप.

१६. २०२५-३० काळा खातीर राष्ट्रीय अर्थीक समावेश रणनीतीची सद्याची सुदारणा (एनएसएफआय: २०२५-३०) हो भागधारकांच्या विस्तृत सल्ल्याचो परिणाम आसा. रणनीती २०१९-२४ वर्सा खातीर एनएसएफआयच्या कामगिरीची म्हायती दिता आनी अर्थीक समावेश उपक्रम खोलायेन, तिगोवन दवरप आनी समन्वय करपाचेर लक्ष केंद्रीत करता.

¹³उदरनिर्वाह संद दिवपी म्हळ्यार अकुशळ, अर्दकुशळ आनी कुशळ कामगारांक पगाराच्या रोजगारा खातीर आनी स्वताच्या रोजगारा खातीर आदार दिवपी संघटना/संस्था. देखीक, सेवा एकठांय करपी, एनआरएलएम, एनयूएलएम आदी.

अध्याय - चवथो

एनएसएफआय (२०२५-३०): रणनिती उद्दिष्ट आनी कृती मुद्दे

तिसऱ्या अध्यायांत चर्चा केल्ल्या प्रमाणें, डिजिटल भौशीक मुळाव्या साधनसुविधां कडल्यान योग्य रितीन आदार दिल्ल्या, प्रभावीपणान, न्याय्य, जबाबदार आनी परवडपी अर्थीक सेवां वांगडाच समतापूर्ण, जबाबदार आनी परवडपी अर्थीक सेवांच्या उपलब्धताये वरवीं आनी वापरा वरवीं अर्थीक समावेश धोरणांची परिणामकारकता वाडोवपा खातीर एफआय पर्यावरण प्रणालीच्या भागधारकांचें एकत्रीत, विनाशिल आनी समन्वयात्मक काम साध्य करपाचो राष्ट्रीय अर्थीक समावेश रणनिती (एनएसएफआय)चो हेतू आसा अर्थीक साक्षरता, घटमूट गिरायक जागृताय आनी संरक्षण उपाय.

१. एनएसएफआय: २०२५-३० ची काळरेखा सप्टेंबर २०१५ वर्सा संयुक्त राष्ट्रांच्या सार्वत्रिक सभेच्या शिखर सभेंत १९३ वांगडी राज्यांनी आपणायल्ल्या २०३० वर्साच्या टिकावू उदरगतीच्या अजेंडे कडेन समन्वयीत आसा, आनी जी १ जानेवारी २०१६ सावन लागू जाली. सार्वत्रिकतायेचें तत्व: 'कोणाकच फाटीं सोडचें ना' आनी २०३० वर्सा खातीर जागतीक अजेंडा म्हूण सगळे-आयामी उदरगत, लोकांच्या बरेपणाची खात्री करपा खातीर आशिल्ल्या परिणाम-प्रधान अर्थीक समावेश ध्येयां कडेन एकदम बरोबर जुळटा.

३. संवसारीक पांवड्यार टिकावू उदरगत ध्येय साध्य करपाक भारताचें योगदान म्हत्वाचें आशिल्ल्यान, हे रणनितीचो हेतू राष्ट्रीय प्राधान्यांक पाळो दिवप आनी ध्येय साध्य करपाक मदत करप हो परिवर्तनकारी अजेंडेचो एक भाग म्हूण आसा, जी आतां अर्थीक वाड करपाचेर लक्ष केंद्रीत करप पुरो जायना, पूण ताचे परस नितीमत्ता आनी समान समाज आनी सुरक्षीत आनी समृद्ध ग्रहाचेर लक्ष केंद्रीत करप पुरो ना हें मान्य करता.

तिसऱ्या अध्यायांत चर्चा केल्ल्या प्रमाण एनएसएफआयचो पर्यावरण प्रणाली पद्दत एसडीजीच्या तत्वगिन्याना प्रमाण आसा, म्हळ्यार, कोणाकूच फाटीं सोडून, सगळ्यांचो, खास करून दुबळ्या आनी कुशीक काडिल्ल्या लोकांचो सहभाग सुनिश्चीत करप, समावेशकतायेचो विकास अजेंडा साध्य करपाचे सगळ्या भागधारकांचे समन्वयात्मक यत्न.

¹⁴देशांतल्या अर्थीक समावेशाची पातळी वाडोवपाचो हेतू पंच ज्योतीचो आसा. पांच वेगवेगळे उजवाडाचे प्रकार आशिल्ल्या दिव्यापसून ही उपमा मेळटा, जीं एकठांय करून एकूच उजवाडाचो स्रोत तयार करतात.

एनएसएफआय पंच ज्योती वरवीं अर्थीक समावेशाची स्थिती उंच करपाक रणनिती उद्दिश्टां: १४

४. तिसऱ्या अध्यायांत चर्चा केल्ल्या प्रमाण अर्थीक समावेशाचे परिणाम म्हळ्यार लोकांच्या बऱ्यापणा खातीर अर्थीक सुरक्षा, सुरक्षीतताय, लवचीकपण आनी शिस्त हांचो चतुर्भुज. एनएसएफआय: २०२५-३०, आडमेळ्यांतल्यान शिकून आनी २०१९-२४ वर्साच्या फायद्याचेर उबारून, सकयल दिल्ले पांच रणनिती आनी समन्वयीत उद्दिश्ट (पंच-ज्योती) मांडटा, जे देशांतल्या अर्थीक समावेशाची स्थिती उंच करपाक मदत करतले.

१) घरगुती आनी सूक्ष्म उद्देगां खातीर अर्थीक सुरक्षीतताय आनी अर्थीक सुरक्षा मेळोवपा खातीर न्याय्य, जबाबदार, योग्य आनी परवडपी अर्थीक सेवांच्या संचांची उपलब्धताय आनी वापर सुदारप.

२) बायलांच्या फुडारपणा खाला अर्थीक समावेश करपा खातीर लिंग संवेदनशील पद्दत आपणावप आनी घरगुतींच्या अर्थीक लवचीकपण सुदारपा खातीर वेगवेगळीं रणनिती आपणावप, खास करून कमी सेवा दिवपी आनी दुबळ्या विभागां खातीर.

३) उदरनिर्वाह, कुशळटाय उदरगत आनी आदार दिवपी पर्यावरण यंत्रणेचो समन्वय आनी अर्थीक समावेश हांचे कडेन तांचे संबंद.

४) अर्थीक शिस्त वाडोवपा खातीर अर्थीक शिक्षण वापरप.

५) गिरायक संरक्षण आनी कागाळी निवारण उपायांचे दर्जो आनी विस्वास घटमूट करप.

५. अध्याय-२ त चर्चा केल्ल्या प्रमाण आडमेळीं आनी आव्हानां कडेन वयल्या रणनिती उद्दिश्टांचो आनी संबंदीत कृती बिंदूचो संबंद, तशेंच भागधारकां प्रमाण कृती बिंदू, ह्या प्रकरणाच्या निमाणें, कोश्टक ४.१ आनी ४.२ त सादर केल्यात. क्रिये बिंदूचें एफआय - आयामी प्रमाण वितरण मॅट्रिक्स कोश्टक ४.३ त सादर केलां. शिफारशी आनी कृती मुद्द्यांच्या नदरेन रणनिती उद्दिश्टांचें सविस्तर वर्णन फुडें दिल्लें आसा.

१. घरगुती आनी सूक्ष्म उद्देगां खातीर अर्थीक सुरक्षीतताय आनी अर्थीक सुरक्षा मेळोवपा खातीर समतापूर्ण, जबाबदार, योग्य आनी परवडपी अर्थीक सेवांच्या श्रेणीची उपलब्धताय आनी वापर सुदारप.

एनएसएफआय: २०१९-२४ खाला, निमाण्या मैला मेरेन औपचारीक अर्थीक सेवा वाडोवपाचेर लक्ष केंद्रीत करून, वळखून घेतिल्ल्या १.२१ लाख गांवांतल्या ९९.९ टक्क्यां परस चड गांवांनी ५ किमी/५०० घरांच्या त्रिज्यांत कांय पातळेचेर बँकींग सुविधा दिवपाक म्हत्वाची प्रगती जाल्या. ते भायर बिझनेस कॉरस्पॉडेंट (बीसी) चॅनल निमाण्या मैलाक पावपा खातीर घटमूट करपा खातीर जायते उपाय केल्यात. पूण पुरवण बाजूच्या मुल्यांकनांतल्यान दिसून आयलां की निमाण्या मैलाचेर उपलब्ध आशिल्ल्या सेवांचो दर्जो, सातत्य आनी रुंदाय, कांय सुवातींनी, लोकसंख्येची दाटाय उणी आशिल्ल्यान, भौगोलिक पयसुल्ल्यान, तुळेंन उणी अर्थीक क्षमता आनी अर्थीक सेवा पुरवणदारांची अर्थीक कार्यक्षमताय नाशिल्ल्यान आनी मुळाव्या साधनसुविधांचो अडचणी (जोडणी, वीज, रस्ते आदी) हाका लागून अपेक्षा प्रमाण ना, देखून सुदारणा करपाची गरज आसा.

डिजिटल भौशीक मुळाव्या साधनसुविधा (डीपीआय) च्या मुळाक वावुरपी डिजिटल अर्थीक सेवांनी खातें मालकी, समाजीक फायदो हस्तांतरण, जलद आनी कार्यक्षम रेमिटन्स/फारीकणी आनी पतपुरवण मेळप अशा विस्तृत क्षेत्रांतल्या अर्थीक समावेश उपक्रमांकाक म्हत्वाची चालना दिल्या. डीपीआय, तंत्रज्ञानान चालना दिवपी एक परस्पर संचालनक्षम, उक्ती आनी समावेशक प्रणाली म्हूण, सामान्य बरे खातीर गरजेच्यो भौशीक आनी खाजगी सेवा दिता. इंडिया स्टॅक ह्या पद्दतीचें उदाहरण दिता, डिजिटल आयडी, इंटरऑपरेबल फारीकणी, डिजिटल प्रमाणपत्र लेजर आनी खातें एकठांय करपाची चौकटी एकठांय करता. मेळिल्ल्या फायद्याचो फायदो घेवन, विस्तृत श्रेणीच्या अर्थीक सेवांच्या अंमलबजावणी खातीर डिजिटल पावलांचो आनीक विस्तार करपाची संद आसा.

शिफारस:

वेवसाय प्रतिनिधींचें जाळें घटमूट करून आनी सुरक्षीत आनी खर्चीक डिजिटल अर्थीक सेवा निमाण्या मैला मेरेन वाडोवन निमाण्या मैल वितरणाची इक्विटी, पावणी, सुसंगती आनी दर्जो सुदारपाची शिफारस केल्या.

कृती मुद्दे:

१. निमाण्या पांवड्यार पावपाची समानताय, पावणी, सातत्य आनी दर्जो सुदारप

निमाण्या मैला मेरेन अर्थीक सेवा दिवपाच्या इक्विटी, पावणी, सातत्य आनी दर्ज्यांत म्हत्वाची सुदारणा हाडपा खातीर, दरेक महसूल केंद्रांत उण्यांत उणो एक बँकिंग आउटलेट शाखा/डिजिटल बँकिंग युनिट (डीबीयू)/फिक्स्ड पॉयंट बिझनेस कॉरस्पॉन्डेंट आउटलेट (एफबीसी) उपलब्ध आसपाक जाय, जाका लागून देशाच्या खोलायेन आनी रुंदायेंत अर्थीक सेवा न्याय्य आनी समतापूर्वक उपलब्ध आसपाक जाय. बँकांच्या फावो त्या नियंत्रणा खाला आनी देखरेखी खाला अशा आऊटलेटांनी ठेवी, काडप, रेमिटन्स, खातें उगडप आनी सेवा दिवप, जन सुरक्षा येवजण, रिणाचे लीड/अर्ज, पेन्शन येवजणे आदी अर्थीक सेवांचो उण्यांत उणो मानक संच दिवपाची अपेक्षा आसा. 'सार्वत्रिक प्रवेश' चेर केल्ल्या कामांत हें एक म्हत्वाचें मोल जोडटें आसतलें जंय ५ किमी. त्रिज्या भितर ९९.९ टक्के लक्ष्य केल्ल्या गांवां/दोंगराळ वाठारांतल्या ५०० कुटुंबांवांगडा वसणुकांक कांय तरेची बँकिंग सेवा दिल्या.

एसएलबीसी/यूटीएलबीसीन कृती आराखडो तयार करचो आनी बँकांनी मार्गदर्शक तत्वांचो विचार करून रणनितीच्या योग्य मध्यम काळांतल्या उद्दिश्टांचो विचार करप योग्य आसा.

२) दोंगराळ आनी गांवगिऱ्या वाठारांनी बीसी एजंटां खातीर प्रोत्साहन यंत्रणा

ईशान्य (उदेंत)/ दोंगराळ राज्यांनी आनी गांवगिऱ्या वाठारांनी बँकांचे फांटे उणे आशिल्ल्यान बँकिंग सेवा चड करून बीसी आउटलेटांचेर आदारून आसात. तशेंच दोंगराळ वाठारांतल्या भौगोलिक परिस्थितीक लागून एफबीसीचें वितरण विषम आसा, खास करून ईशान्य वाठारांत, दर हजार चौखण किलोमीटराक फकत १६५ एफबीसी आसात, जाल्यार राश्ट्रीय पांवड्यार दर हजार चौखण किलोमीटराक ३७९ एफबीसी आसात. तिरस्कार करपी लोकसंख्येची घनताय आनी प्रवेश बिंदूची उणी उपलब्धताय हाका लागूनय बीसी बिंदूचेर वेव्हार उणो जाता. बीसीक मेळपी पगार वेव्हाराच्या प्रमाणाचेर आदारून आशिल्ल्यान, विरळ लोकसंख्या आनी कठीण वाठार ह्या वाठारांतल्या बीसी वेवसायाचे कार्यक्षमतेक परिणाम करता, जाका लागून निश्क्रीयतायेची उंचेली पातळी जाता आनी ताका लागून अर्थीक समावेश परिणामांचेर वायट परिणाम जाता.

ते प्रमाण दोंगराळ आनी गांवगिऱ्या वाठारांनी निमाण्या मैलार पावपाची उपलब्धताय आनी सातत्य सुदारपा खातीर, ईशान्य राज्यांनी आनी हेर दोंगराळ राज्यांनी/केंद्रशाही राज्यांनी (हिमाचल प्रदेश, जम्मू आनी काश्मीर, लद्दाख आनी उत्तराखंड) टियर ५ आनी टियर ६ केंद्रांनी वावुरपी बीसीक अर्थीक समावेश निधी (एफआयएफ) खाला सद्याची प्रोत्साहन येवजण, ६ टियर केंद्रांनी काम करपी सगळ्या स्थिर बिंदू बीसी मापांकीत पद्दतीन वाडोवंक शकता.

३. बीसीची पगाराची रचना घटमूट करप.

निमाण्या पांवड्यार अर्थीक सेवा दिवपाक दर्जो आनी सुसंगती सुनिश्चित करपा खातीर बीसी एजंटां खातीर योग्य आनी वाजवी पारितोशिकाची रचना गरजेची आसा. नियामक सुचोवण्यो आसून लेगीत, आनी प्रचलित आशिल्ल्या वेगवेगळ्या पद्दतींक पळोवन, इंडियन बँक्स असोसिएशन (आयबीए) च्या आदारान बँकींग उत्पाद आनी सेवां कडेन वेव्हार करपी बीसी एजंटां खातीर योग्य पारितोशीक संरचना तयार करूं येता.

¹⁵ सप्तकांतले उण्यांत उणे पांच दीस दिसांतल्यान उण्यांत उणे 4 वरां काम करप.

¹⁶ महसूल केंद्राची व्याख्या त्या त्या राज्य सरकारान वर्गीकरण केल्लो आनी रेखांकित केल्लो महसूल एकक (आनी फकत थळावो न्हय) अशी केल्या, म्हळ्यार महसूल गांव/ शार/ शार/ नगरपालिका/ नगरपालिका म्हामंडळ आदी, परिस्थिती प्रमाण.

लोकसंख्येच्या आकाराप्रमाण महसूल केंद्राचें वर्गीकरण ग्रामीण, अर्दशारी, शारी वा महानगरीय अशे करतात:

i. गांवगिरे वाठार: लोकसंख्या १०,००० परस उणी.

ii. अर्दशारी: १०,००० आनी वयर आनी १ लाखापरस उणे

iii. शारी: १ लाख आनी वयर आनी १० लाखापरस उणे.

iv. महानगर: 10 लाख आनी वयर.

- स्रोत: जनगणना केंद्रां वळखुपा खातीर मार्गदर्शक तत्वां-

https://www.rbi.org.in/scripts/bs_viewcontent.aspx?id=2035#:~:text=Census%202011%20in%20proforma%20,which%20the%20branch%20is%20situated

¹⁷ दर हजार चौखण किमी., अखिल भारतीय तत्वाचेर बँकांचे फांटे 51 आसात, पूण गांवगिऱ्या वाठारां खातीर तीच फकत 18. दोंगराळ वाठारांखातीर 30 बँको दर हजार चौखण किमी. (स्रोत - डीबीआयई (मार्च २४) जनगणना २०११ डेटा)

¹⁸ मार्च 2024 वर्सा प्रमाण

¹⁹ सप्तकांतले उण्यांत उणे पांच दीस दिसाक उण्यांत उणे 4 वरां काम करप.

4) सेवांचो व्याप्ती वाडोवप आनी बीसी कार्यावळींच्या पोशणांत सुदारणा करप.

अ) एफबीसीन दिवपी सेवांचो व्याप्ती वाडोवपाक आनी कमाई करपाचे क्षमतेक लागून तांचें उदरनिर्वाह सुदारपाक, अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी नियामक नेमांक पाळो दितनाच उद्देश आनी पारदर्शक कामगिरीच्या निकशांचेर आदारीत, बऱ्या संघटीत बीसी वरवीं अतिरिक्त/मोल-जोडणी सेवा दिवपाचो विचार करचो.

ब) गरजेचे निकश आनी नियामक नेम पाळपाक आदारीत, बऱ्या प्रमाणांत स्थापन जाल्ल्या एफबीसींच्या जाळयेचो वापर मुळावे म्युच्युअल फंड, पेन्शन आनी विमो उत्पाद आनी संबंदीत सेवा अशो अतिरिक्त मुळाव्यो अर्थीक सेवा दिवपाक करूं येतात.

५) बीसी नोंदणी घटमूट करप

आयबीएन सांबाळिल्लें सद्याचें बीसी नोंदणी पोर्टल गुणवत्ता आनी निमाण्या मैलार पावपाची खात्री करपा खातीर बीसींच्या कार्यावळींचेर नियंत्रण दवरपा खातीर एक गतिशील आनी व्यापक डेटासेट पुरवण करता. डेटाचें नियतकालिक अद्ययावत करप, थळ नकाशे तयार करप, डुप्लीकेशन डि-डुप्लिकेशन, प्रमाणीकरण स्थिती आदी सुदारपा खातीर आयबीएन नोंदणी पोर्टलांत अतिरिक्त क्षमता आनीक घटमूट करची आनी विकसीत करची. हाका लागून पोर्टलाची कार्यक्षमताय आनी परिणामकारकता वाडटली.

६) डिजिटल अर्थीक सेवांचो विस्तार

अ) डिजिटल वेव्हारांत एक अब्ज वापरप्यां मेरेन पावप

डिसेंबर २०२४ म्हयन्यांत यूपीआय वरवीं सुमार १६.७ अब्ज वेव्हार नोंद जाले. जून २०२४ वर्सा यूपीआयचे ४२४ दशलक्ष खाशेले वापरपी आशिल्ले. संदर्भात लोकसंख्येच्या व्हडल्या विभागा मेरेन पावपा खातीर यूपीआयच्या फुडारपणा खाला डिजिटल वेव्हाराचो व्याप्ती वाडोवप गरजेचें आसतलें. देखून डिसेंबर २०२९ मेरेन डिजिटल वेव्हार पर्यावरण प्रणालींतल्या एक अब्ज वापरप्यां मेरेन पावपाचें लक्ष्य अशा वेव्हार पद्दतींचो विस्तार करपाच्या फुडल्या यत्नांक मार्गदर्शक तत्व म्हणून काम करूंक शकता.

^{२०} ibid

^{२१} फारीकणी प्रणाली निर्देशक-डिसेंबर 2024, <https://www.rbi.org.in/Scripts/PSIUserView.aspx?Id=43>

^{२२} चलन आनी अर्थवेवस्थेचो अहवाल 2023-24 (पान 9) - जून 2024 चो डेटा

ब) डिजिटल फारीकणी पर्यावरण प्रणालीचो (ईडीडीपीई) विस्तार आनी खोलाय

डिजिटल फारीकणी पर्यावरण प्रणालीचो विस्तार आनी खोलाय (ईडीडीपीई) कार्यावळ, जी वळखून घेतिल्ल्या जिल्ह्यांतल्या दरेका पात्र व्यक्तीक उण्यांत उणी डिजिटल फारीकणीची एक पद्दत म्हळ्यार डेबिट/रुपे कार्ड, नेट बँकिंग, मोबायल बँकिंग, यूपीआय, यूएसएसडी, एईपीएस आदी दिवपाचो हेतू चालू आसा. सद्या चालू आशिल्ल्या कामाचेर विचार करून, ईडीडीपीईन साध्य करपाचो हेतू आसपाक जाय - (१) मार्च २०२६ मेरेन ८०% जिल्ह्यांनी १००% कव्हरेज आनी (२) मार्च २०२७ मेरेन सगळ्या वळखून घेतिल्ल्या जिल्ह्यांनी १००% कव्हरेज.

ग) लक्ष्य केल्ल्या पत प्रवाहांक सुविधा दिवपाक आनी प्रवेश वाडोवपाक प्रोग्रामेबल सीबीडीसी

केंद्रीय बँक डिजिटल चलनांत (सीबीडीसी) प्रोग्रामेबिलिटी खाशेलपण निमाण्या वापराक अनुकूल जावपाक मदत करूंक शकता. देखीक, सीबीडीसी वापरपी बँकां कडल्यान मेळपी शेतकी रीण फकत इनपुट स्टोर आउटलेटाचेर वापरपाची खात्री करपा खातीर प्रोग्राम करूं येता. तेच प्रमाण एमएसएमई आदी खातीर प्रोग्रामेबिलिटी निधी वळोवपाची समस्या सांबाळूंक शकता आनी इष्टतम वापर सुनिश्चित करूंक शकता. संवसारभरांतल्या बँकांक सतत तोंड दिवपी निमाणो वापर सुनिश्चित करपाक हाका लागून मदत जावंक शकता.

तेच प्रमाण, वेगवेगळ्या रिणाकार विभागांतल्यान प्रोग्रामेबल सीबीडीसीचे पायलट करून भाडेकार शेतकार, सूक्ष्म उद्देग आदी उण्या सेवा दिवपी विभागांक पतप्रवाह सुलभ करपा खातीर प्रोग्रामेबल सीबीडीसीचो फायदो घेवंक मेळटा. मर्यादीत वा जोडणी नाशिल्ल्या वाठारांनी व्यक्तीं खातीर सीबीडीसी सुलभ करपा खातीर वापराच्या नदरेन ऑफलायन कार्यक्षमताय सोदून काडूंक मेळटा.

घ) युनिफायड लेंडिंग इंटरफेस (यूएलआय)

डिजिटलीकरणांत नेटान प्रगती जाल्ल्यान भारतान डिजिटल भौशीक मुळावी बांदावळ (डीपीआय) आपणायल्या, जाका लागून डिजिटल वळख, फारीकणी आनी हेर अर्थीक आनी बिगर अर्थीक सेवांनी सगळ्या नागरिकांक सोयी, पारदर्शकता आनी कार्यक्षमताय वाडल्या. डिजिटल पतपुरवणे खातीर रिणा दिवप्यांक जाय आशिल्ले अर्थीक आनी बिगर अर्थीक डेटाचे वेगवेगळे स्रोत अस्तित्वांत आसतना, तो चड करून वेगवेगळ्या संस्थांनी बंडल केल्लो आसता, जाका लागून रिणां दिवप्यांक तांच्या पतपुरवठ्याच्या

अंडरराइटिंगाच्या भाग म्हणून ह्या सगळ्या डेटा स्रोतां कडेन वैयक्तिक रितीन जोडपाची गरज आसता, जाका लागून तो अत्यंत त्रासदायक आनी खर्चीक जाता.

रिणां घेवप्यांक गरजेच्या डिजिटल म्हायतीचो विनाशिल प्रवाह सुलभ करून, वेगवेगळ्या रिणाच्या प्रवासांत पायलट उपक्रम चालीक लावून, चड रिणां दिवपी आनी डेटा सेवा पुरवणदारांक ऑनबोर्ड करून घर्शणविरयत रीण वितरण सक्षम करपा खातीर डीपीआय म्हूण युनिफायड लेंडिंग इंटरफेस (यूएलआय) ही संकल्पना प्रस्तावीत केल्या. यूएलआय टप्प्या टप्प्यान सुरू करूं येता.

ड) सगळ्यो बँको आनी विमो कंपनींक जनसुरक्ष पोर्टलाचेर ऑनबोर्ड करप आनी अटल पेन्शन येवजणेचें (एपीवाय) कव्हरेज सुदारप.

जन सुरक्षा पोर्टला वरवीं भारत सरकारान सुरू केल्ल्या समाजीक सुरक्षा विमो येवजण्यांचो प्रवेश मेळटा. प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा येवजण (पीएमएसबीवाय) आनी प्रधानमंत्री जीवन ज्योति बीमा येवजण (पीएमजेजेबीवाय) खाला नोंदणी आनी दावे करपा खातीर तें एक एंड-टू-एंड पोर्टल आसा.

ते प्रमाण वांगड्यांक नोंदणी, पॉलिसी प्रमाणपत्र जारी करपा खातीर आनी दाव्याचेर प्रक्रिया करपा खातीर, विनाशिल डिजिटल प्रवास दिवपा खातीर सगळ्या बँकांनी आनी विमो कंपनींनी जन सुरक्षा पोर्टला कडेन जोडपाक जाय. पोर्टला वरवीं वेव्हाराची कार्यक्षमताय आनी पारदर्शकता सुदारल्यार येवजण्यांचेर विस्वास वाडटलो आनी पद्दतशीर रितीन कव्हरेज पातळी वाडोवपाक मदत जातली. ते भायर प्रादेशिक नियंत्रक आनी एफएसपींनी एपीव्हीचें वितरण जाळें घटमूट करून आनी जागृताय निर्माण करून ताचें कव्हरेज सुदारपाचे एकवटीत यत्न करचे.

य) सादें डिजिटल संवाद आनी एआयचो वापर

गुंतागुंतीचे आनी गोंदळाचे डिजिटल संवाद, भाशेच्या आडमेळ्यां वांगडा, गिरायकांच्या योग्य निवडींनी आडमेळीं हाडूंक शकतात आनी तांच्या वापराकूय आडमेळीं हाडूंक शकतात. ते प्रमाण, अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी थळातल्या भाशांनी डिजिटल वेव्हार संवादांक आदार दिवन वापरां सोयी दिवपाक आनी भाशेच्या आडमेळ्यांचेर मात करपाक डिजिटल चॅनलांच्या संवादांत सुदारणा आनी सोंपेपण करचें.

हे खातीर भाशिनी सारकिल्या एआय चालीत भास अणकार मंचा विशीं जागृताय वापरप्यां मदीं आनी अर्थीक सेवा पुरवणदारांत अर्थीक सेवांनी एकठांय करपा खातीर विकसीत करूं येता.

७) सूक्ष्म उद्देगांचेर लक्ष केंद्रीत करतले

नव्यान पतपुरवण करपाक येवपी सूक्ष्म उद्देगांक, खास करून उद्यम असिस्ट प्लॅटफॉर्मांतल्यान ऑनबोर्ड केल्ल्या उद्देगांक, डिजिटल पतपुरवण प्लॅटफॉर्म, सोंपे अर्ज प्रक्रिया, स्वयंचलीत वेवसाय येवजण तयार करप, पतपुरवठ्याच्या मुल्यांकनाक पर्यायी डेटा आनी अनुरूप परतफेड वेळापत्रक अशे अभिनव उपाय आपणावन अपुर्ण अर्थीक नोंदी/इतिहासाक लागून पतपुरवठ्याच्या प्रवेशांत तांची अडचणी उणी करपाक अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी आदार दिवचो.

८) स्वताचें नियंत्रण करपी संघटनांची भुमिका

फिनटेक क्षेत्रांतली (एसआरओ-एफटी), सूक्ष्म वित्त क्षेत्रांतली आनी हेर क्षेत्रांतली स्वताची नियामक संघटना (एसआरओ) वांगड्या खातीर तांच्या आचारसंहितेंत योग्य तरतुदींचो आस्पाव करून, तांच्या वांगडी संस्थांनी जबाबदार, योग्य आनी परवडपी अर्थीक उत्पाद/सेवा आनी अर्थीक समावेश धोरणां आपणावपाक प्रोत्साहन दिवपाचो यत्न करूंक शकता.

२. घरगुती, खास करून वंचित आनी दुबळ्या विभागांची अर्थीक लवचीकता सुदारपा खातीर बायलांच्या फुडारपणा खाला अर्थीक समावेश आनी वेगवेगळे धोरणां विशीं लिंग संवेदनशील पद्दती आपणावप.

फाटल्या कांय वर्सांत भारतांतल्या सरकारान आनी अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी बायलांक अर्थीक समावेश करपाची संद निर्माण करपाच्या मळार म्हत्वाची उदरगत केल्या. बायलांच्या फुडारपणा खाला अर्थीक समावेश आनी विस्तार उपक्रमांचो फायदो घेवपाक, अर्थीक पर्यावरण वेवस्थेंत बायलांक चालना दिवपाक आनी सशक्त करपाक लिंग संवेदनशील पद्दत आपणावप गरजेचें आसा.

अर्थीक सेवा वापरांत मागणी वटेनची एक आडखळ वेगवेगळ्या भौगोलिक/लोकसंख्या शास्त्रीय/आर्थीक थरांतल्या लोकांक अर्थीक सेवा वापरा संबंदी वेगवेगळी गरजो आनी संवेदनशीलताय

आशिल्ल्यान निर्माण जाता, आनी देखून, प्रभावी जावपा खातीर, अर्थीक समावेश धोरणांनी निमाण्या वापरप्यांच्या गरजे प्रमाण आनी पसंती प्रमाण अर्थीक उत्पाद आनी सेवांचें योग्य अनुकूलन आनी वितरण करपा कडेन वेगवेगळे पद्दत सुलभ करपाक जाय.

शिफारस:

सुदारीत परिणामां खातीर बायलांच्या फुडारपणा खाला अर्थीक समावेश आनी विस्तार उपक्रम घटमूट करपा खातीर लिंग संवेदनशील पद्दत आपणावपाची शिफारस केल्या, तशेंच वंचित आनी दुबळ्या गटांक अर्थीक सेवा दिवपाक वेगळी पद्दत आपणावपाची शिफारस केल्या.

कृती मुद्दे:

१. बायलां वेवसाय प्रतिनिधींचो वाटो वाडोवप

अर्थीक सेवांनी बायलांचो सहभाग वाडोवपा परस फुडें वचून, वेवसाय प्रतिनिधी एजंट म्हणून तांची संख्या वाडोवन अर्थीक सेवा सुलभ करपी म्हणून बायलांक प्रोत्साहन दिवपाची आनी प्रचार करपाची गरज आसा. सद्याच्या सुमार १५% एसएलबीसी/यूटीएलबीसी पातळे वयल्यान मध्यम काळांत बायलां बीसींचो उण्यांत उणो वांटो ३०% सुनिश्चित करपाचो हेतू आसतलो. डिसेंबर २०२८ मेरेन हो मार्गदर्शक तत्वा साध्य करपा खातीर आनी वांगडी बँकांनी बायलांक वेवसाय प्रतिनिधी म्हणून टप्प्याटप्प्यान नेमपा खातीर तांणी आपणायिल्ली स्वयंसेवी कृती येवजण चालीक लावची.

^{३३} २२ एप्रिल २०२५ - बीसी नोंदणी पोर्टल

२) केंद्रीत सेवां खातीर असुरक्षित/अल्पसेवा विभागांची वळख

वंचित आनी दुबळ्या विभागांक योग्य आनी वेळार अर्थीक सेवा दिवपा खातीर, अशा गिरायकां कडेन वेव्हार करतना अर्थीक सेवा पुरवणदारांक पाळपा खातीर योग्य मार्कर/मॅट्रिक्स तयार करपाची गरज आसा. ते प्रमाण अर्थीक क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी श्रेणीबध्द आनी परिस्थितीगत घटकांच्या संयोजनाचेर आदारीत वळख मॅट्रिक्स तयार करूं येता.

३) असुरक्षित विभागां खातीर वेगवेगळीं उत्पादनां आनी वितरण चॅनल

अ) अर्थीक समावेश वाडोवपा खातीर उण्या खर्चांत सार्वत्रिक अर्थीक उत्पाद आनी सेवा दिवपाच्या पद्दती भायर वचपाची गरज आसा, खास करून वंचित आनी दुबळ्या विभागां खातीर उत्पादन योग्यताय आनी वैयक्तीक योग्यताय हांचेर लक्ष केंद्रीत करपाची गरज आसा. ते प्रमाण अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी अशा विभागांची गरज भागोवपा खातीर योग्य उत्पादन पोर्टफोलियो (देखीक मुळावी म्युच्युअल फंड उत्पाद, आपती विमो आदी) तयार करचें. वित्तीय क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी अशा उत्पादनांच्या विकासाक योग्य ते प्रमाण निर्देश दिवंक शकतात.

ब) लोकांची अर्थीक सुरक्षा आनी अर्थीक लवचीकपण घटमूट करपा खातीर गुंतवणूक, पेन्शन आनी विमो क्षेत्रांत योग्य एकत्रीत उत्पाद तयार करूं येतात (देखीक- जिवीत, भलायकी, अपघात आनी मालमतेची राखण दिवपी एकूच विमो उत्पादन).

ग) लोकांची अर्थीक लवचीकता घटमूट करपा खातीर, सादी दस्तावेजीकरण प्रक्रिया आनी बेगीन वितरण आशिल्लीं योग्य आनी समतापूर्ण पत उत्पाद सुरू करचीं, खास करून ल्हान रिणां खातीर, जाका लागून लोकांक ल्हान आनी तातडीच्या रिणाच्या गरजां खातीर अनौपचारीक अर्थीक स्रोत/अनधिकृत डिजिटल रिणां दिवपी आदीचो आदार घेवचो पडचो ना.

घ) नितळ आनी सुलभ आणीबाणी पतपुरवठ्याची पुरवण करपा खातीर संस्थात्मक यंत्रणा आनीक घटमूट करपा खातीर, वाजवी व्याजदरान शुल्क आकारिल्ल्या ओव्हरड्राफ्ट सुविधाक उण्यांत उणें स म्हयने नेमान खातें संचालन केल्या उपरांत (डुप्लिकेशन टाळपा खातीर) सगळ्या आधार-बीज बीएसबीडी खात्यांत डिफॉल्ट उत्पादन वैशिष्ट्य करूं येता.

३. उदरनिर्वाह, कुशळटाय उदरगत
आनी आदार पर्यावरण प्रणाली
आनी अर्थीक समावेश हांचे कडेन
ताचे संबंद एकठांय करप.

प्रभावी अर्थीक समावेशाचें मागणी वटेनचें एक खाशेलपण म्हळ्यार उदरनिर्वाह, नियमितताय आनी मुळाव्यो गरजो सुगमतायेन पुराय करपाक उत्पन्नाची फावो ती गरज, आनी कांय बचत करपाची तांक. उदरनिर्वाह आनी उत्पन्नाची मुळावी फावो ती स्थिती हे अर्थीक सुरक्षेचे मुखेल घटक. हें परतून अर्थपूर्ण रोजगार, उद्देजक उद्देग, बाजारपेठेचे संबंद आदी गजालींचेर आदारून आसता, जाचे खातीर उदरनिर्वाह आनी कुशळटायेच्यो संदी म्हत्वाच्यो आसता.

उदरनिर्वाहाक कुशळटाय उदरगतीची पर्यावरण यंत्रणा वाडोवपाक आनी खोलायेन करपाक अर्थीक समावेश पर्यावरण यंत्रणेंत फाटीं आनी फुडें संबंद आनी परिणाम सुदारपाचे एकत्रीत यत्न करचे पडटात. अर्थीक समावेश उपक्रमांतल्या कामाचे स्वरूप अशें आसता की रोजगार, बाजारपेठेचे संबंद, योग्य निधी, जागृताय आनी हाताळणी तिगोवन दवरपा खातीर वेगवेगळ्या भागधारकां मदीं परस्पर संबंद आनी समन्वयाची गरज आसता.

^{१०}देखीक, विशिश्ट पिरायेच्या गटांतले लोक (तरणाटे प्रौढ आनी सामके ज्येश्ठ नागरिक), उण्या शिक्षणाचे लोक, अपंगत्व आशिल्ले लोक, वेवसायीक स्थलांतरीत आदी आनी सैमीक/भौतिक संकश्टांक लागून जिवीत लुकसाण, उदरनिर्वाह आनी मालमतेचें लुकसाण जावपाक तोंड दिवपी लोक, चड रिणाची गरज आशिल्ल्या लोकांक आदी परिस्थितीगत घटकांक सगळ्या अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी तांच्या ऑनबोर्डिंग, वेव्हार आनी अशा विभागांक अर्थीक सेवा दिवपाची सुविधा खातीर पाळपाक जाय आशिल्ल्या सामान्य तत्वां/निकाशांच्या विकासा खातीर वेंचून काडूंक मेळटात.

^{११}देखीक, पीएमजेडीवाय खाते धारकां खातीर 10 हजार रुपया मेरेन ओव्हरड्राफ्ट (ओडी) सुविधा उपलब्ध आसा. (<https://www.pmjdy.gov.in/योजना>)

शिफारस:

कुशळटाय आनी उदरनिर्वाह पर्यावरण यंत्रणेंत समन्वय आनी अभिसरण वाडोवपाक, पत/बाजार दुव्यां मदलो फरक भरपाक आनी रोजगारक्षमताय सुदारपाक आनी चड बरी येणावळ मेळोवपाची तांक सुलभ करपाक, लोकसंख्याशास्त्रीय/भौगोलिक विसंगती उणी करपाक, उद्देजक संद तयार करपाक, कौशल्य इंडिया डिजिटल हब आनी थळाव्या समुदाय संघटनांचो वापर करपाची शिफारस केल्या, जाका लागून अर्थीक सेवांचो प्रभावी प्रवेश आनी वापर करपाक सुविधा मेळटली.

कृती मुद्दे:

१) कुशळटाय प्रशिक्षणाक साहित्याची उदरगत आनी वितरण

अ) निमाण्या वर्गांत वांटो घेवपा खातीर कुशळटाय पर्यावरण प्रणाली खातीर उत्प्रेरक म्हूण आनी कौशल्य भारत मिशनाची रणनिती अंमलबजावणी आनी गिन्यान भागीदार म्हूण काम करपी एनएसडीसी, कुशळटाय आनी उदरनिर्वाह पर्यावरण प्रणालींत आशय विकसीत करपा खातीर आनी कुशळटाय प्रशिक्षणाची वेवस्था करपा खातीर नोडल एजन्सी म्हणून काम करूंक शकता. कुशळटाय विकास कार्यावळींत आस्पाव केल्ल्या अर्थीक साक्षरतेचेर सद्याच्या सामुग्रीची नवी सामुग्री विकास आनी/वा अद्ययावत करप एनसीएफईच्या सल्ल्यान करूं येता.

ब) एनएसडीसी सगळ्या कुशळटाय प्रशिक्षण संस्थांक राष्ट्रीय कुशळटाय पात्रताय चौकटी (एनएसक्यूएफ) आपणावपाक मदत करूंक शकता, जाका लागून व्यक्तींक जाय आशिल्ली कुशळटाय पातळी मेळोवंक मेळटली आनी रोजगारक्षमता वाडोवंक मेळटली. कौशल्य प्रशिक्षण अभ्यासक्रम स्किल इंडिया डिजिटल हबचेर सगळ्या वेळापत्रक भाशांनी उपलब्ध करून दिवपाक जाय आनी सगळ्यांक सहजतायेन मेळपाक जाय.

ग) एनएसडीसी स्किल इंडिया डिजिटल हबचेर ऑनबोर्डिंग आनी डेटा वांटणी वरवीं सगळ्या कुशळटाय प्रशिक्षण संस्थांच्या (आरएसटीआयएस, जेएसएस, पीएमकेव्हीवाय, एनआयएसईबीयूडी, कौशल्य भारत केंद्रां, आयटीआय, कुशळटाय आनी वेवसायीक म्हाविद्यालयां आदी) संसाधनांचें समन्वय करपाचे यत्न करूंक शकता. एसडीजी-२०३० (एसडीजी-५) खाला राष्ट्रीय लक्ष्य साध्य करपाक मदत करपा खातीर सगळ्या कुशळटाय आनी उदरनिर्वाह संस्थांनी लिंग संवेदनशील पद्दत आपणावंक शकता.

२) डेटा वांटप आनी अहवाल दिवप

वेगवेगळ्या कुशळटाय/प्रशिक्षण संस्थांनी केल्ल्या कुशळटाय प्रशिक्षणाची संख्या आनी प्रकार आनी तांच्या वसणुके विशीं नियतकालिक अहवाल एकठांय करपाक आनी प्रकाशीत करपाक एनएसडीसी कौशल्य इंडिया डिजिटल हब वापरूं येता. एनआरएलएम आनी एनयूएलएम सारकिल्या हेर सरकारी कार्यावळीं खाला कुशळटाय आनी वसणुकेचे उपक्रम, ज्यांतूंत एसएचजी वांगड्यांक अर्थीक साक्षरता केंद्रीत प्रशिक्षण आसपावीत आसात, काळा प्रमाण डेटाबेसांत एकठांय करूं येतात, जाका लागून कुशळटाय आनी उदरनिर्वाह पर्यावरण प्रणाली विशींचो पुराय भारतीय डेटा उपलब्ध आसतलो.

३) कुशळ प्रशिक्षीत व्यक्तींक निधी आनी अर्थीक मजत

अ) एनएसडीसी, भारत सरकार आनी राज्य सरकारांच्या कुशळटाय रिण येवजणे विशीं म्हायती, सहभागी वित्तीय क्षेत्रांतल्या संस्थां सयत, व्यापकपणान उपलब्ध करून दिवंक शकता, जाका लागून व्यक्तींक अर्थीक मजती सयत योग्य कुशळटाय प्रशिक्षणाक नोंदणी करपाक प्रोत्साहन मेळटलें.

ब) संबंदीत राज्या /केंद्रशासित प्रदेशां खाला दरेका जिल्हयाच्या संभाव्य दुवो येवजणेंत (पीएलपी) मान्यताय प्राप्त कुशळटाय प्रशिक्षण संस्थांनी (आर-सेट, पीएमकेव्हीवाय, जेएसएस आदी) प्रशिक्षीत व्यक्तीं खातीर योग्य वाटप आसूंक जाय, जाका लागून अशा व्यक्तींक बँकांनी रीण दिवंक मेळटलें. प्रशिक्षीत उमेदवारांक रिणाच्यो सुविधा मेळोवपा खातीर अर्थीक संस्थां कडेन वचपाक मदत करपा खातीर वेवस्थे वरवीं गरजेचो आदार दिवचो.

४) थळाव्या समाजीक संघटनांचो वापर करप

समुदाय संसाधन संस्थांच्या (सीआरई) रुपांत समाजीक मुळाव्या साधनसुविधांचो विस्वासपात्र-आदारीत मदलो थर दिवपा खातीर वेगवेगळ्या भागधारकांचे यत्न एकठांय करपा खातीर संरचीत यंत्रणे वरवीं समाजीक मध्यस्थी खातीर थळाव्या समुदायांक गुंतवप. सीआरई ही थळाव्या मुळां आशिल्लीं समुदाय संस्थां आसात, जशीं सहकारी संस्था, ट्रस्ट/समाज आनी एनजीओ, जीं उदरनिर्वाहाक कुशळटाय पर्यावरण प्रणालींत समाजीक मध्यस्थी दितली.

कुशळटाय/उदरनिर्वाह, बाजारपेठेचे संबंद आनी बँक रिणां दिवपाक समुदाय आदारीत मध्यस्थी आनी थळावो आदार दिवन अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणालींत समन्वय निर्माण करपाचो सीआरईचो हेत आसा. हाका लागून सकयल दिल्ल्यो कार्यां करपाक समाजीक मुळाव्या साधनसुविधांच्या रुपांत विस्वासपात्र-आदारीत मदलो थर तयार जातलो.

अ) प्रशिक्षण अंतराचें मुल्यांकन - सीआरई बेकार, कमी रोजगार, शाळा सोडपी आनी हेर कुशळटाय प्रशिक्षणाची गरज आशिल्ल्या हेरां विशीं सर्वेक्षणांतल्यान वा सहभागी वळख प्रक्रिया वरवीं डेटा एकठांय करतले.

ब) कुशळटाय प्रशिक्षण संस्थां कडेन संपर्क - सीआरई कडेन संबंदीत कुशळटाय प्रशिक्षण संस्थां, संभाव्य नियोक्ते आनी बँकां कडेन योग्य संबंद आसपाक जाय.

क) सीआरईनी संबंदीत कुशळटाय उदरगत संस्थां वांगडा वाठारांत प्रशिक्षण गरजेचो नकासो तयार करचो.

ख) प्रशिक्षण पुराय केल्या उपरांत प्रशिक्षित व्यक्तींक मजत करप आनी रोजगार/उद्यमी आनी निधी खातीर आदार दिवप.

थळाव्या मुळां आशिल्ल्या सीआरईक व्यक्तींक एकठांय करपाची आनी थळाव्या समाजाचो विस्वास मेळोवपाची तांक आसतली. समाजा कडेन संबंदीत जावन, सीआरई एके वटेन कुशळटाय केंद्रां, बँको, आनी उदरनिर्वाह पुरवणदार/नियोक्ते आनी दुसरे वटेन आकांक्षी हांचे मदीं पूल म्हणून काम करतले, जाका लागून एफआय पर्यावरण प्रणालींत म्हायती विषमता उणी करतना फुडें आनी फाटीं दुव्यांचो व्यापक वर्णपट दितले.

संकल्पनेची कार्यक्षमताय चांचणी करपा खातीर सीआरई चालीक लावपा खातीर ल्हान प्रमाणांत पायलट प्रकल्प हातांत घेवंक मेळटा. पायलट टप्प्याच्या सोद आनी मूल्यमापनाचेर आदारीत फुडली अंमलबजावणी कृती थारावंक मेळटा.

४. अर्थीक शिस्त वाडोवपा खातीर अर्थीक शिक्षण वापरप.

लोकांच्या बऱ्यापणाचो एक अभिन्न घटक म्हूण अर्थीक शिस्त तांच्या अर्थीक वागणुकेंत, म्हळ्यार गिन्यान आनी जागृताय, निर्णय घेवपाची तांक, निवड आनी वृत्ती, अवलंबन, प्रभाव आदी प्रगट जाता. कांय प्रमाणांत अर्थीक शिस्त व्यक्तींच्या जन्मजात संज्ञानात्मक खाशेलपणांचेर आदारून आसता, पूण व्हड प्रमाणांत अर्थीक शिस्त वळखूंक येवपी चिन्नां आशिल्ली शिकिल्ली वागणूक आसूं येता, म्हळ्यार अ) अर्थीक गिन्यान, ब) टिकावू रिण, क) वास्तवीक ध्येय थारावप, ड) अर्थीक नियोजन आनी इ) बचत/गुंतवणुकांचें विविधताय. ते प्रमाण अर्थीक शिक्षणाचो उपेग करून वयल्या निशाणांचेर काम करूं येता.

शिफारस

अर्थीक शिस्त ही मुळाव्यान शिकून घेतिल्ली वागणूक आसा हें मतींत घेवन, सामान्य जागृताय-उत्पादना भायर घरांत अर्थीक शिस्त सुदारपा खातीर अर्थीक शिक्षण/साक्षरता यंत्रणेचो वापर करूं येता. ते प्रमाण अर्थीक शिक्षण/साक्षरता उपक्रमांनी फुडल्या तीन आयामांचेर अतिरिक्त लक्ष्यित लक्ष केंद्रीत करपाक जाय.

अ) अर्थीक सेवांचो वाडयल्लो आनी सुरक्षीत वापर प्रभावी करपा खातीर, व्यापक संकल्पनात्मक जागृताये भायर, योग्य रितीन वेगवेगळे आशय आनी वेगवेगळ्या वितरण मॉडेलां सयत संदर्भ आनी प्रक्रिया केंद्रीत अर्थीक गिन्यान दिवप.

ब) नवी रिणां घेवन परत रिण फारीक करपाचे धोके आनी अर्दा परस चड उत्पन्न फारीक करपाचीं बंधनां उजवाडावपाचेर लक्ष केंद्रीत करून टिकावू रिणां वाडोवप आनी चड रिणां पासून राखण करप.

ग) बचत/गुंतवणुकीच्या विविधीकरणाची गरज सोडून, कुटुंबांच्या बऱ्यापणा खातीर वास्तवीक अर्थीक ध्येय थारावप आनी अर्थीक नियोजन हांचे म्हत्व प्रोत्साहन दिवप आनी भर दिवप.

कृती मुद्दे:

अर्थीक साक्षरतायेच्या उपक्रमांक तिगोवन दवरप आनी खोलायेन करप.

अर्थीक साक्षरता केंद्रां (सीएफएल) आनी अर्थीक साक्षरता केंद्रां (एफएलसी) सारकिल्या प्रसार माध्यमांच्या रणनिती भुमिकेचो सतत नियाळ करून क्षमता निर्माण करप, सामुग्री अद्ययावत करप आदी पूरक यत्नांतल्यान अर्थीक साक्षरतायेच्या यत्नांक चालना दिवप.

२) लक्ष्य केल्ले अर्थीक साक्षरतायेचे उपक्रम

(अ) वेगवेगळे आशय आनी केंद्रीत वितरण मार्ग लक्ष्य विभागां कडेन कार्यात्मक दुवे आशिल्ल्या संस्थांचो आस्पाव करून अर्थीक साक्षरता प्रसार चड अर्थपूर्ण करूंक शकता आनी अर्थीक साक्षरता विस्तार उपक्रमांचो दर्जो आनी परिणामकारकता आनीक वाडोवंक शकता. ते प्रमाण, नॅशनल सेंटर फॉर फायनान्शियल एज्युकेशन (एनसीएफई) विद्यार्थी, जाण्टे, स्थलांतरीत, अपंग आनी हेर तत्सम गटांची गरज टिकावू तत्वाचेर भागोवपा खातीर लक्ष्य केल्ल्या एफएल सामुग्री खातीर योग्य वितरण मॉडेल संकल्पना आनी अंमलबजावणी चालीक लावंक शकता.

ब) सदयाच्या सीएफएल यंत्रणे भायर, संदर्भ आनी केंद्रीत एफएल आशय प्रसार करपा खातीर वेंचून काडिल्ल्या शाळांनी, म्हाविद्यालयांनी, शेतकार-उत्पादक संघटनांनी (एफपीओ), समुदाय संघटनांनी आदी अर्थीक साक्षरता युनिट्स स्थापन करू येतात.

३) डिजिटल साक्षरता सुदारप

अर्थीक सेवांचो डिजिटल पावल वाडोवपा खातीर लोकांची डिजिटल कुशळटाय सुदारप गरजेचें आसा, कारण डिजिटल साधनां आनी ऍप्लिकेशनां कडेन अणभव आनी सोयीचो उणाव लोकांक फटवणूक करपाक असुरक्षित करपाक शकता आनी डिजिटल अर्थीक समावेशाची प्रगती आडमेळीं हाडूंक शकता.

^{२६}जागृताय म्हळ्यार व्यापक संकल्पनात्मक समजूत, जाल्यार गिन्यान म्हळ्यार संदर्भ आनी प्रक्रिया विशिश्ट आनी वेव्हारीक क्षमता जी वापरूं येता.

^{२७}परिच्छेद ५.२ (घरगुती रीण फारीक करपाच्या बंधनांचेर मर्यादा)-मास्टर सुचोवण्यो - भारतीय रिझर्व्ह बँक (सूक्ष्म वित्त रिणां खातीर नियामक चौकटी) सुचोवण्यो, २०२२.

ते प्रमाणें, एनसीएफई आनी अर्थीक सेवा पुरवणदार डिजिटल साक्षरता वाडोवपा खातीर केंद्रीत आनी अभिनव मोहीम हातांत घेवंक शकतात, जाका लागून लोकांक फटवणूक करपाचे यत्न वळखुपाक मेळटले आनी त्याच वेळार डिजिटल वेव्हाराच्या सुरक्षे विशीं लोकांचो हुस्को उणो करपाक शकता.

४) उदयाक येवपी प्रासंगिकतायेच्या वाठारांनी आशयाची उदरगत आनी प्रसार

एनसीएफई फुडल्या गजालींचेर अर्थीक साक्षरता केंद्रां (सीएफएल), अर्थीक साक्षरता केंद्रां (एफएलसी) आनी हेर माध्यमां वरवीं प्रसार करपा खातीर योग्य साहित्य तयार करूंक शकता -

अ) टिकावू रिणां वाडोवप आनी घरांतल्यांचे चड रिणां पासून राखण करप.

ब) वास्तवीक अर्थीक ध्येय थारावपा विशीं समजूत तयार करप, अर्थीक नियोजनाची गरज, आनी बचत/गुंतवणूक विविधताय हाडप.

५) अर्थीक साक्षरतेचे स्थितीचें नियतकालिक मुल्यांकन.

अ) अर्थीक साक्षरतायेच्या आनी अर्थीक समावेशाची स्थिती मोलावपा खातीर एनसीएफई नियतकालिक सर्वेक्षणां (विशिष्ट विभागांक आस्पावपी मर्यादीत सर्वेक्षणां सयत) करूंक शकता.

ब) सर्वेक्षणाच्या सोदांतल्यान मूल्यमापन केल्ल्या अंतराचेर आदारीत, एनसीएफई विशिष्ट प्रदेशां खातीर/गटां खातीर जागृताय उपक्रमांची संकल्पना आनी कार्यान्वयन करूंक शकता.

६) बँकींग आनी अर्थीक वेव्हारा संबंदीत सामान्य आंगांचेर एआय आनी एमएल आदारीत भौशीक प्रस्न पद्दत तयार करप.

गिरायकांक फटवणूक बळी पडपा पासून राखण दिवपा खातीर अर्थीक सेवा/उत्पादनां संबंदीत बेगीन, अचूक आनी प्रमाणीत म्हायतीची गरज मतींत घेवन, अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी शिफारस केल्या की -

अ) दुबाव सोडोवपाक आनी तांच्या संकेतथळा वरवीं आनी सोशल मिडिया विस्तारा वरवीं म्हायती मेळोवपाक योग्य प्रमाणीत भौशीक चवकशी पद्दत दिवप.

ब) गिरायक संरक्षण आनी तक्रार निवारण उपायांचेर आकर्शक सामुग्रीचो प्रभावी प्रसार करपा खातीर फावो त्या सुवातेर सोशल मिडिया मोहीम चालीक लावप.

५. गिरायक संरक्षण आनी कागाळी निवारण उपायांची गुणवत्ता आनी विस्वास घटमूट करप.

गिरायक संरक्षण हो अर्थीक समावेशाच्या दर्ज्यातलो एक मुखेल घटक आसा, जो अर्थीक सेवा वापरप्यां मदीं विस्वास आनी आत्मविस्वास निर्माण करता. अर्थीक सेवा वापरप्यांक तांचे हक्क आनी हितसंबंद राखपा खातीर फावो ती संरक्षण मेळची हे खातीर घटमूट गिरायक संरक्षण उपायांची गरज आसा. देखून गिरायक संरक्षण इमारत घटमूट करपा खातीर विशिश्ट उपाय करपाची गरज आसा.

शिफारस:

लोकसंख्येच्या वेगवेगळ्या विभागांक खर्च-अनुकूल रितीन सेवा दिवपा खातीर बँकांनी अर्थीक सेवा/उत्पादन तयार करपाक आनी दिवपाक डिजिटल/फिनटेक प्लॅटफॉर्मांचो वापर केला. गिरायक संरक्षणाची परिणामकारकता अर्थीक सेवांच्या मागणेच्या मुळाक आशिल्ल्यान, अर्थीक सेवांच्या विस्ताराक सादे, विस्वासांत घेवपा सारके आनी प्रभावी गिरायक संरक्षण आनी तक्रार निवारण उपायांनी योग्य आदार दिवपाक जाय.

कृती मुद्दे:

१) कागाळी निवारण यंत्रणा सुदारप - निवारण यंत्रणेंत गिरायकांचो चड भार उणो करप

अ) सादे उपाय

औपचारीक अर्थीक सेवांची मागणी वाडोवपाक आनी वेवस्थेचेर लोकांचो विस्वास वाडोवपाक, एफएसपी कडल्यान तक्रार निवारण प्रक्रिया सोपी करप गरजेचें आसा, जाका लागून गिरायकांचो वेळ आनी साधनां उणीं जातात. सदयाच्या तक्रार निवारण पोर्टल आनी हेल्पलायन क्रमांकां भायर, सादे उपाय आपणावंक मेळटात जंय दुख्खी गिरायकाक फकत मिस्ड कॉल सेवा क्रमांक डायल करचो पडटा आनी लांब आनी रांक प्रक्रियांतल्यान वचचें पडना. अशा चुकयल्ल्या कॉलांक लागून सेवा पुरवणदारान नियुक्त क्रमांकांतल्यान परतून कॉल जावंक शकता, जाका लागून कागाळ नोंद करूं येता आनी प्रगती वेळार एसएमएस वरवीं अद्ययावत करूं येता. एफएसपी कडल्यान निवारणा खातीर प्रादेशिक भाशांनी कागाळी दाखल करपाक आदार दिवपी सादे ऍप्लिकेशनां/उपायूय तयार करूंक शकतात.

ब) सायबर फटवणूक कागाळींचेर उपाय काडपा खातीर नागरिक अर्थीक सायबर फटवणूक अहवाल आनी वेवस्थापन प्रणाली (सीएफसीएफआरएमएस) चो प्रभावी वापर.

अर्थीक फटवणुकेच्या वाडट्या धोक्याक तोंड दिवपा खातीर, नागरिक अर्थीक सायबर फटवणूक अहवाल आनी वेवस्थापन प्रणाली (सीएफसीएफआरएमएस) ह्या रुपांत एक समान एकत्रीत मंच तयार केला, जंय सगळे संबंदीत भागधारक, म्हळ्यार कायदो अंमलबजावणी एजन्सी, बँको, अर्थीक सेवा पुरवणदार आदी एकठांय येवन निरपराधी नागरिकां कडल्यान फटोवप्यां कडेन पयशे वचचे न्हय म्हूण बेगीन आनी प्रणाली आदारीत प्रभावी कारवाय करची हाची खात्री करतात. सीएफसीएफआरएमएस कडेन हेल्पलायन क्रमांक १९३० वा राष्ट्रीय सायबर गुन्यांव अहवाल पोर्टल (एनसीआरपी) वरवीं कागाळी मेळटात.

बँकांनी ज्या निधी आड सीएफसीएफआरएमएसांत कागाळ दाखल करतात तांकां आडावपा खातीर/ विरोध करपा खातीर, लागीं लागीं रियल टाईमांत उपलब्ध आशिल्ली नियुक्त यंत्रणा स्थापन करची.

ग) मंडळान मान्य केल्लें गिरायक कागाळी निवारण धोरण

वित्तीय क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी सगळ्या एफएसपी कडेन मंडळान मान्य केल्लें बऱ्या प्रमाणांत दस्तावेजीत गिरायक तक्रार निवारण धोरण आसा हाची खात्री करची, जी व्यापकपणान प्रचारांत

आसा आनी तांच्या तांच्या संकेतथळांचेर मुखार दाखयल्या आनी सगळ्या गिरायक संवाद बिंदू/मिडियाचेर कागाळ दाखल करपा खातीर थेट दुवो दिवंक शकता. अशी म्हायती थळाव्या भाशांनीय उपलब्ध करून दिवंक शकता आनी संबंदीत एफएसपींच्या वरिष्ठ वेवस्थापनान थारावाची वेळार आनी दर्ज्याचेर नदर दवरूं येता.

२) गिरायक संरक्षण उपाय घटमूट करप

अ) फारीकणी फटवणूक उणी करपा खातीर डिजिटल फारीकणी गुप्तचर प्लॅटफॉर्म

डिजिटल सेवांचेर विस्वास दवरपा खातीर फटवणूक घडणुको उणी करप गरजेचें आसा. कारण जायते घोटाळे दुबाव नाशिल्ल्या लोकांक फारीकणी करपाक वा प्रमाणपत्रां वांटून घेवपाक लायतात, देखून, अशा फटवणूकांतल्यान गिरायकांक राखण दिवपा खातीर सतत उपाय करपा वांगडाच, फारीकणी प्रणालींतल्यान नेटवर्क पातळेचेर गुप्तचर आनी रियल-टायम डेटा वांटपाची गरज आसा. ते प्रमाणें, ह्या खातीर तयार केल्ल्या समर्पीत प्लॅटफॉर्म वरवीं फारीकणी फटवणूक करपाचो धोको उणो करपाक प्रगत तंत्रगिन्यानाचो वापर करूं येता, जो डिसेंबर २०२६ मेरेन कार्यान्वीत जावंक शकता.

ब) काळ्या नमुन्यांपसून राखण

गिरायकांची निवड आनी स्वायत्तताय हाताळपी वा आडमेळीं हाडपी काळ्या नमुन्यांतल्यान गिरायकांक राखण दिवपा खातीर, नियंत्रकांनी अर्थीक सेवा पुरवणदारांक तांच्या आचरणांत आनी कार्यावळींत काळे नमुने आपणावचे न्हय अशी मार्गदर्शक तत्वां जारी करूंक शकतात.

ग) तंत्रगिन्यानाच्या नवनिर्माणा आड गार्डरेल

तंत्रीक नवनिर्माण अर्थीक सेवा उपलब्धताय आनी वापराक सुविधा दिताना डेटा उल्लंघन, हाताळणी, फटवणूक आनी अन्यायी पद्दती आदी अनपेक्षीत गिरायक संरक्षण प्रस्नय हाडटात, जाका लागून योग्य सुरक्षा गरज आसता.

अर्थीक क्षेत्रांतल्या गिरायकांक न्यायपूर्ण वागणूक मेळटा हाची खात्री करपा खातीर नियंत्रक गिरायक संरक्षण घटमूट करपा खातीर देखरेखीची प्रक्रिया वापरूं येता. विकसीत जावपी अर्थीक परिस्थितीचेर आदारून, केंद्रीत देखरेखीचे पद्दती आपणावंक शकतात, तशेंच गिरायक संरक्षणाच्या नियामक चौकटीचें पालन करूंक नाशिल्ल्यान खर देखरेखीची कारवाय करूं येता.

घ) बँकांनी पूर्वसूचित अधिकृत फोन क्रमांकांचो वापर

फटींग लोक सादारणपणान वापरतात ती एक पद्दत म्हळ्यार फोन कॉल/ईमेल/एसएमएस वरवीं बँक कर्मचाऱ्यांची बनावट वळख तयार करून दुबाव नाशिल्ल्या गिरायकांक लक्ष्य करप. बँके कडल्यान खरो फोन कॉल/एसएमएस आनी बँक कर्मचाऱ्याची तोखणाय करपी फटींग मनशाचो फोन कॉल/एसएमएस हांचे मदीं फरक करपाक गिरायकांक असमर्थताय गिरायक संरक्षणाक गंभीर धोको निर्माण करता.

देखून, अर्थीक सेवा पुरवणदारांक विशिश्ट फोन क्रमांक/ईमेल आयडी दिवपाची गरज आशिल्ली यंत्रणा स्थापन करपाक जाय, जाचे कडल्यान गिरायक/संभाव्य गिरायकां कडेन संपर्क करूं येता. अशी म्हायती तांच्या सगळ्या वेवसायीक चॅनलांनी मुखार दाखोवंक जाय आनी गिरायकांक कळोवंक जाय. हेर खंयचोय फोन/मोबायल क्रमांक/ईमेल वापरपाक बंदी घालची.

इ) नेमान गिरायक जागृताय मोहीम करप.

वित्तीय क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी अर्थीक सेवा पुरवणदारांक योग्य विशयांचेर गिरायकां खातीर नेमान जागृताय मोहीम करपाक निर्देश दिवंक शकतात.

पंच ज्योती खाला वेगवेगळ्या आडमेळ्यांक आनी आव्हानांक तोंड दिवपाक आनी धोरणात्मक उद्दिश्टां साध्य करपाक शिफारशी आनी कृती बिंदू अर्थीक समावेश करपा खातीर एक समग्र आनी समन्वयात्मक पद्दत दितात. कोश्टक ४.१ आव्हानां/आडखळ, शिफारशी/कृती मुद्द्यांचो झटको दिता आनी तांकां तोंड दिवपाक जापसालदार भागधारकांचीय वळख करता.

कोश्टक ४.१: आव्हानां/आडखळीं, रणनीती उद्दिश्टां/कृती मुद्दे आनी एफआयंत भागधारकांची अंमलबजावणी करप										
अर्थीक समावेशक वळखून घेतिल्लीं आव्हानां/आडमेळीं (संदर्भ: अध्याय-२)	रणनीती उद्दिश्टां वरवीं आव्हानां/आडचणींचेर मात करप (पंच ज्योती) (संदर्भ: अध्याय-४)		एफआयचे परिमाण	भागधारकांची अंमलबजावणी करप (तांच्या अधिकारक्षेत्रांतल्या एफएसपींचो आस्पाव)						
	रणनीती उद्दिश्टां (पंच ज्योति)	कृती मुद्दे		आरबीआय	आयआरडीएआय	पीएफआरडीए	एसईबीआय	एनएबीएआरडी	एनएसडीसी	एनसीएफई
अर्थीक सेवांचो दर्जो आनी सातत्य मेळूंक नाशिल्ल्यान मुळाव्या अर्थीक सेवांच्या व्यापक श्रेणीची गरज आसा.	रणनीती उद्दिश्टां वरवीं आव्हानां/आडचणींचेर मात करप (पंच ज्योती) (संदर्भ: अध्याय-४)	निमाण्या मैलाक पावपा खातीर इक्विटी, पावणी, सातत्य आनी दर्जो सुदारप.	प्रवेश							
बीसी एजंटांक वेळार आनी न्याय्य पारितोशिकाचो उणाव.		दोंगराळ आनी गांवगिऱ्या वाठारांनी बीसी एजंटां खातीर प्रोत्साहन यंत्रणा.	प्रवेश							
कांय सुवातींनी उण्या वेव्हाराक लागून बीसी आउटलेटांच्या वेवसायीक कार्यक्षमतेक अडचणी येतात.		बीसीची पगाराची रचना घटमूट करप.	प्रवेश							
बीसी एजंटांच्या कार्यावळींत अंतर आनी फावो ती देखरेख ना.		सेवांचो व्याप्ती वाडोवप आनी बीसी कार्यावळींच्या पोशणांत सुदारणा करप.	प्रवेश							
डिजिटल अर्थीक सेवा वाडोवप आनी खोलायेन करप गरजेचें आसा.		बीसी नोंदणी घटमूट करप.	प्रवेश							
		डिजिटल फारीकणींत एक अब्ज वापरप्यां मेरेन पावप.	वापर							
		डिजिटल फारीकणी पर्यावरण प्रणाली (ईडीडीपीई) विस्तार आनी खोलायेन करप.	वापर							

डिजिटल चॅनल वापरून लक्ष्य केल्ल्या क्रेडिट प्रवाहाची गरज.		लक्ष्य केल्ल्या पत प्रवाहाक सुविधा दिवपाक आनी प्रवेश वाडोवपाक प्रोग्रामेबल सीबीडीसी.	वापर								
घरगुती पांवड्यार अर्थीक लवचीकपण सुदारपाची गरज.	घरगुती आनी सूक्ष्म उद्देगां खातीर अर्थीक सुरक्षीताय आनी अर्थीक सुरक्षा मेळोवपा खातीर समान, जबाबदार, योग्य आनी परवडपी अर्थीक सेवांच्या श्रेणीची उपलब्धताय आनी वापर सुदारप. (१३ कृती बिंदू)	डीपीआय म्हूण युनिफायड लेंडिंग इंटरफेस (यूएलआय).	वापर								
जटिल संवाद आनी भाशेच्या आडमेळ्यांक लागून अर्थीक सेवांचो उणो वापर.		सगळ्यो बँको आनी विमो कंपनी जनसुरक्षा पोर्टला कडेन जोडप आनी एपीवायचें कव्हरेज वाडोवप.	वापर								
सूक्ष्म उद्देगां खातीर रिणाची अंतर.		सोंपें डिजिटल संवाद.	वापर								
आचारसंहिता आनी उत्तम पद्दती आपणावपाक प्रोत्साहन दिवप.		सूक्ष्म उद्देगांचेर लक्ष केंद्रीत करतले.	वापर								
		स्वताचेर नियंत्रण दवरपी संघटनां वरवीं जबाबदार नवनिर्माणाक चालना दिवप.	दर्जो								
बीसी एजंट म्हणून बायलांचें फावो तें प्रतिनिधित्व ना.	बायलांच्या फुडारपणा खाला अर्थीक समावेश करपा खातीर लिंग संवेदनशील पद्दत आपणावप आनी घरगुतीच्या अर्थीक लवचीकपण सुदारपा खातीर वेगवेगळें रणनीती, खास करून वंचित आनी दुबळ्या गटां खातीर. (6 कृती बिंदू)	बायल वेवसायीक प्रतिनिधींचो वाटो वाडोवप.	प्रवेश								
दुबळ्या/वंचित गटां खातीर केंद्रीत आनी योग्य सेवांचो उणाव.		केंद्रीत सेवां खातीर दुबळ्या आनी वंचित विभागांची वळख.	वापर								
		वंचित आनी दुबळ्या गटां खातीर योग्य उत्पाद आनी वितरण मार्ग वेगळे केल्यात.	वापर								
घरगुती पांवड्यार निष्प्रभावी अर्थीक लवचीकता.		गुंतवणूक, पेन्शन आनी विमो क्षेत्रांत योग्य एकत्रीत उत्पादनांची उदरगत.	वापर								
		सोप्या दस्तावेजीकरण प्रक्रिया आनी बेगीन वितरण आशिल्लीं योग्य आनी नितळ रिण उत्पाद.	वापर								
		बीएसबीडीएंत आपत्कालीन पतपुरवण ओव्हरझाफ्ट.	वापर								

म्हायती विषमताये वांगडाच अर्थीक समावेश पर्यावरण यंत्रणेंत नेमान आनी टिकावू उत्पन्न/उदरनिर्वाह आनी अकार्यक्षम दुवे नासप.		कुशळ्ळाय प्रशिक्षणाक सामुग्री विकास आनी वितरण.	वापर								
	उदरनिर्वाह, कुशळ्ळाय उदरगत आनी आदार पर्यावरण प्रणाली आनी अर्थीक समावेश हांचे कडेन ताचे संबंद एकठांय करप.	सगळ्या कुशळ्ळाय संस्थांनी एनएसक्यूएफ आपणावप आनी सगळ्या भाशांनी अभ्यासक्रमाची सामग्री उपलब्धताय.	वापर								
		सगळ्या तज्ञ संस्थांच्या साधनांचो समन्वय करून लिंग संवेदनशील पद्दतीचेर लक्ष केंद्रीत करप.	वापर								
		घेतिल्ल्या कुशळ्ळाय प्रशिक्षणाच्या संख्येचेर आनी प्रकारांचेर डेटा वांटप आनी अहवाल दिवप.	वापर								
		एनएसडीसी, भारत सरकार आनी राज्य सरकारांच्या कुशळ्ळाय रिणाच्या येवजण्यां विशीं म्हायती प्रसार करप.	वापर								
कुशळ प्रशिक्षीत व्यक्तींचे फावो ते पतसंबंद नासप.			दरेका जिल्ह्याच्या संभाव्य जोडणी येवजणे वरवीं कुशळ प्रशिक्षीत व्यक्तींक निधी आनी अर्थीक मजत	वापर							
अर्थीक समावेश (एफआय) क्षेत्रांतल्या संस्थात्मक यत्नांक आदार दिवपाक फावो तो समुदाय सहभाग ना.			थळाव्या समाजीक संघटनांचो वापर करप.	वापर							
म्हायती विषमता, भास आनी/वा साक्षरताय आडमेळीं, अर्थीक आनी डिजिटल जागृताय उणी पातळी.	शिस्त खातीर शिक्षण	अर्थीक साक्षरतायेच्या उपक्रमांक तिगोवन दवरप आनी खोलायेन करप.	दर्जो								
	अर्थीक वाडोवपा	वेगवेगळीं आशय आनी केंद्रीत वितरण चॅनल.	दर्जो								

		लक्ष्य केल्ले अर्थीक साक्षरता युनिट्सची स्थापन करप.	दर्जो								
म्हायती विषमता, भाशीक आनी/वा साक्षरताय आडमेळीं, आनी अर्थीक आनी डिजिटल जागृताय उणी पातळी.		डिजिटल साक्षरता सुदारप	दर्जो								
	अर्थीक शिस्त वाडोवपा खातीर अर्थीक शिक्षण वापरप. (१० कुती बिंदू)	सामुग्री विकास आनी प्रसार हें एक सासणाचें रीण.	दर्जो								
अर्थीक लवचीकपणाक उदयाक येवपी धोक्यांचेर लक्ष केंद्रीत करपाची गरज.		सामुग्री विकास आनी प्रसार वास्तवीक ध्येय थारावप, अर्थीक नियोजन आदी.	दर्जो								
मुल्यांकन आनी लक्ष केंद्रीत अर्थीक साक्षरता मोहिमांची गरज.		अर्थीक साक्षरतेच्या स्थितीचें वेळावेळार मुल्यांकन.	दर्जो								
		विशिष्ट प्रदेशां खातीर/गटां खातीर केंद्रीत जागृताय उपक्रम.	दर्जो								
गिरायक संरक्षण आनी तक्रार निवारण उपाय, विस्वासांत सारकी म्हायती सोपी उपलब्धताय आनी भौशीक जागृताय मोहिमांची गरज.		सामान्य बँकिंग आनी अर्थीक संबंदीत आंगांचेर एआय आनी एमएल आदारीत भौशीक प्रस्न पद्दत तयार करप.	दर्जो								
		गिरायक संरक्षण आनी कागाळी निवारण उपायांचेर बरी नियोजित सोशल मिडिया मोहीम घडोवन हाडप.	दर्जो								
सादी आनी कार्यक्षम कागाळी निवारण यंत्रणेची गरज.	गिरायक संरक्षण आनी कागाळी निवारण उपायांचो दर्जो आनी विस्वास घटमूट करप. (८ कुती बिंदू)	सादे आनी उप्या भाराचे उपाय.	दर्जो								
		बँकांनी पूर्वसूचीत अधिकृत फोन क्रमांकांचो वापर.	दर्जो								
सायबर आनी फारीकणी फटवणूक आडावपा खातीर आनी ताचे आड राखण करपा खातीर प्रभावी उपायांची गरज.		प्रक्रिया सोपी करप आनी नागरिक अर्थीक सायबर फटवणूक अहवाल आनी वेवस्थापन प्रणालींचेर बँकांचो आस्पाव करप.	दर्जो								
		मंडळान गिरायक तक्रार निवारण धोरणाक मान्यताय दिली.	दर्जो								

		डिजिटल पेमेंट्स इंटेलिजन्स प्लॅटफॉर्म.	दर्जो							
अर्थीक सेवा पुरवणदारांकडल्यान जबाबदार वागणूक घेवपाची गरज.		काळ्या नमुन्यांतल्यान संरक्षण.	दर्जो							
तंत्रगिन्यानाच्या नवनिर्माणाक चालना दितना गिरायक संरक्षणाचेर लक्ष केंद्रीत करपाची गरज.		तंत्रिक नवनिर्माणा खातीर सुरक्षा बंधनां.	दर्जो							
गिरायकां मदीं जागृताय निर्माण करपाची गरज		गिरायक जागृताय मोहीमांचे नेमान आयोजन.	दर्जो							
मापन आनी निरिक्षण प्रणालींची कार्यक्षमताय वाडोवप	एफआय क्षेत्रांतल्या प्रगतीचें मुल्यांकन करपा खातीर देखरेख आनी माप यंत्रणा. (३ कृती बिंदू)	वित्तिय क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी म्हायती एकठांय करप आनी प्रसार करप.								
		चड व्यापक आनी विखंडीत एफआय - अनुक्रमणिका तयार करप.								
		अभ्यास/सर्वक्षण करप.								

कोश्टक ५.२ भागधारकां प्रमाण कृती वस्तूंचें वितरण मॅट्रिक्स

सि.क्र	अध्याय/रणनिती उद्दिश्टां	कृती बिंदूची संख्या	दरेका भागधारका खातीर कृती बिंदूची संख्या						
			आरबीआय	आयआरडीएआय	पीएफआरडीए	एसईबीआय	एनएबीएआरडी	एनएसडीसी	एनसीएफई-
१	४.१	१३	१३	४	४	३	२	-	-
२	४.२	६	५	३	३	३	-	-	-
३	४.३	७	३	-	-	-	२	५	१
४	४.४	१०	४	३	३	३	२	-	७
५	४.५	८	८	६	६	६	-	-	-
६	५	३	३	३	३	३	-	-	-

एकूण	४७	३६ (७७%)	१९ (४०%)	१९ (४०%)	१८ (३८%)	६ (१३%)	५ (११%)	८ (१७%)
------	----	----------	----------	----------	----------	---------	---------	---------

कोश्टक ४.३ - कृती बिंदूचें एफआय-आयामी प्रमाण वितरण मॅट्रिक्स	
एफआय-आयाम	कृती बिंदूची संख्या
प्रवेश	६ (१३%)
वापर	१९ (४०%)
दर्जो	१९ (४०%)
देखरेख आनी मापन	३ (७%)
एकूण	४७ (१००%)

अध्याय-5

देखरेख आनी माप यंत्रणा

एनएसएफआय सार्वत्रिक अर्थीक समावेश साध्य करपा खातीर पर्यावरण प्रणाली पद्धत कल्पना करता. तशेंच भागधारकांकडल्यान विशिश्ट कृती करपाची गरज आशिल्ल्या वेगवेगळ्या वाठारांचो आस्पाव करपी मार्गदर्शक तत्वां वळखून घेतल्यांत. नियतकालिक मूल्यमापन आनी मापन हो धोरणांतलो एक अभिन्न भाग आसा कारण तातूंतल्यान ताच्या व्याप्ती भितर घेतिल्ल्या उपायांच्या परिणामाचें मुल्यांकन करपाक गरजेचे पुरावे मेळटात. हाचे खातीर योग्य निर्देशक वळखुप गरजेचें आसा, जाका लागून जाय आशिल्ले दिशेन प्रगतीचें मुल्यांकन करूं येता आनी धोरण तयार करपाचो आनी लक्ष केंद्रीत करपाच्या वाठारांचो परिणाम वळखुपाक मेळटलो, अशें म्हण्टात - 'जर तुमी ते मेजपाक शकता तर तुमी ते सुदारपाकूय शकता.'

२) अर्थीक समावेश संबंदीत निर्देशकांचें सादारणपणान 'प्रवेश, 'वापर' आनी 'दजर्या' खाला वर्गीकरण केल्लें आसता आनी संबंदीत विभाजनासयत भूगोल आनी लोकसंख्याशास्त्र (लिंग, पिराय, उत्पन्न आदी) हांचेर आदारीत सविस्तर मुल्यांकन करपाक मेळटा. पुरवण बाजूचें मुल्यांकन नियामक परतावो आनी हेर अशा सहज उपलब्ध आशिल्ल्या डेटा बिंदू वरवीं सुलभ करूं येता, पूण मागणी वटेनच्या मुल्यांकनाक जमनीच्या पांवड्यार अर्थीक समावेशाच्या दजर्या विशीं अंतर्दृष्टी मेळोवपाक आनी अर्थीक समावेश मुखार व्हरपा खातीर सक्षम करपी वळखुपा खातीर अभ्यास/सर्वक्षण करपाची गरज आसा.

३) देखून, अर्थीक समावेशाची पुरवण बाजू (अर्थीक उत्पाद, सेवांचो प्रकार, आनी वितरण मार्ग) आनी अर्थीक समावेशाची मागणी बाजू (अर्थीक सेवांच्या वापराचेर परिणाम करपी घटक) ह्या दोनूय गजालींचो आस्पाव करपा खातीर अर्थीक समावेशाची स्थिती मेजची आनी निरिक्षण करची अशी शिफारस केल्या.

पुरवण बाजूचें मापन

४) बँकींग आउटलेट, एटीएम, मुळाव्या बचत बँक ठेवी खातीं, पतपुरवण, डिजिटल फारीकणी, म्युच्युअल फंडांत गुंतवणूक, विमो आनी पेन्शन उत्पाद, जागृताय उपक्रम आदी संबंदीत चड

सविस्तर आनी बारीकसाणीन पारंपारीक डेटा संचांचें मुल्यांकन करप सदांच गरजेचें आसतना भूगोल, लिंग, पिराय आदीचेर आदारीत विभाजीत डेटाय म्हत्वाचो आसा. ते भायर, नव्या-क्रेडीट प्रवेशिकां विशींचो डेटा, निमाण्या पांवड्यार अर्थीक सेवा वापरपाचो खर्च, सुप्त खातीं, निश्क्रीय वेवसाय प्रतिनिधी आदी, समावेशाच्या दर्ज्याचें मुल्यांकन करपाक आनी अर्थीक प्रवेशा खातीर आडमेळीं समजून घेवपाक म्हत्वाचो आसा.

५) वयल्या आदाराचेर सगळ्या अर्थीक क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी म्हायती एकठांय करपा खातीर आनी प्रसार करपा खातीर सकयल दिल्ली पद्दत आपणावंक शकता.

अ) म्हायती एकठांय करपाचे यत्न अर्थीक समावेश पर्यावरण प्रणालींत औपचारीक अर्थीक संस्थांक पुरायपणान एकठांय करूंक शकतात.

ब) अर्थीक उत्पाद आनी सेवांच्या प्रवेशांत आनी वापरांत भौगोलिक, लिंग आनी पिराये संबंदीत आयामांचें मुल्यांकन करपाक आनी क्रॉस-सेक्शनल अंतर्दृष्टी दिवपाक जिल्लो पांवड्यार लिंग आनी पिराये प्रमाण विभाजीत करून डेटा एकठांय करचो. बँकींग क्षेत्रा संबंदीत डेटा बिंदूंची सूचक वळेरी ह्या प्रकरणाच्या परिशिष्टांत दिल्या. भौशीक मळार तो उपलब्ध करून दिवंक शकता.

ग) अर्थीक सेवा पुरवणदारांनी मेळयल्ल्या गिरायक डेटांत विश्लेशण आनी धोरणात्मक उपायांची बरी स्थिती मेळोवंक मेळची म्हूण उत्पन्न पातळी, शिक्षण, वेवसाय, उद्देश आदी व्यापक वर्ग आसपावपाक जाय.

घ) दुबळ्या गिरायक, स्थलांतरीत आदी वेंचून काडिल्ल्या संज्ञां खातीर सगळेकडेन मान्य आनी सुसंगत डेटा व्याख्या तयार करची, जी योग्य हस्तक्षेपा खातीर अर्थीक क्षेत्रभर वापरूं येता.

इ) सद्याचो एफआय-निर्देशांक देश पांवड्यार अर्थीक समावेशाच्या मळार जाल्ली प्रगती दाखयता. प्रादेशिक पांवड्यार अर्थीक समावेश कितलो आसा हाचें मुल्यांकन करपा खातीर राज्य/केंद्र पातळेचेर विभाजीत केल्ले आसूं येतात अशे एफआय-निर्देशांक तयार करपाची गरज आसा. सुरवेक एनएसएफआय: २०२५-३० ह्या काळांत व्यापक आस्पाव आशिल्ली आनी राज्य/केंद्र पातळेचेर विभाजीत केल्ली एफआय-निर्देशांकांची नवी माळ तयार करूं येता आनी उजवाडाक हाडूं येता.

मागणी बाजूचें मापन - अभ्यास/सर्वक्षण करप

६) पुरवण वटेनचो डेटा एकठांय करपा वांगडाच, अर्थीक सेवांचो वापर आनी वापर करपाक आडमेळीं आनी समावेशाच्या दर्ज्या विशीं तपशील एकठांय करपा खातीर मागणी वटेनचें मापन करपाची गरज आसा, खास करून निमाण्या पांवड्यार. मागणी वटेनच्या सर्वेक्षणां वरवीं/फोकस गट अभ्यासा वरवीं हें करूं येता, जे अर्थीक समावेशाचे चालक उक्ते करूंक शकतात आनी समाजीक-आर्थीक घटक, उत्पाद आनी सेवांची योग्यताय, घरगुती पांवड्यार पत असुरक्षीतताय, अर्थीक साक्षरता आनी क्षमता पातळी, तक्रार निवारणाची स्थिती आदी रुपांत आडमेळीं वळखुपाक मदत करूंक शकतात.

७) निमाण्या वापरप्याच्या नदरेन लक्ष केंद्रीत करून मागणी वटेनच्या मापांत गरज आनी मागणीची संरेखण, निमाण्या पांवड्यार अर्थीक सेवा दिवपाक अडचणी, प्रादेशिक अपर्याप्तताय, विकसीत जावपी पसंती आदी आंगांचेर उजवाड घालपाची तांक आसा.

८) अर्थीक समावेशाची स्थिती मोलावपा खातीर अर्थीक क्षेत्रांतल्या नियंत्रकांनी नेमान अभ्यास/सर्वक्षण करपाची यंत्रणा स्थापन करपाची शिफारस केल्या.

मुखार वचपाचो मार्ग

९) अर्थीक समावेश धोरणां, जीं अर्थीक शिक्षण, गिरायक संरक्षण, कुशळटाय उदरगत, उदरनिर्वाह आदार, उद्देजकता आनी बाजारपेठेंतल्या दुव्यां वांगडा सुसंगतपणान एकठांय केल्लीं, बहु-भागधारक पद्दतीन, अर्थीक सुरक्षा, अर्थीक सुरक्षीतताय, अर्थीक लवचीकपण आनी अर्थीक शिस्तांत प्रतिबिंबीत जावपी इत्सा आशिल्ले परिणाम साध्य करपाक सक्षम करूंक शकतात आनी ताका लागून लोकांच्या बऱ्यापणा खातीर योगदान दितात. देखून अर्थीक समावेश करपा खातीर समग्र आनी समन्वयात्मक पद्दत आपणावप हो मुखार वचपाचो मार्ग आसा.

परिशिष्ट: बँकींग क्षेत्रा कडेन संबंदीत जिल्हो प्रमाण डेटा बिंदू:		
सि. क्र	निर्देशक/डेटा पॉइंट्स	वेगळेपण
प्रवेश		
१	बँकेच्या स्वताच्या कर्मचाऱ्यांनी चलयल्ल्या बँकींग आउटलेटांची संख्या	लोकसंख्या गटा प्रमाण
२	बीसी [फिक्स्ड पॉइंट बीसी आउटलेट (एफबीसी)] कडल्यान मनीसबळ आशिल्ल्या बँकींग आउटलेटांची संख्या.	लोकसंख्या गटा प्रमाण
३	डिजिटल बँकिंग युनिटांची संख्या (डीबीयू)	लोकसंख्या गटा प्रमाण
४	एफबीसी सोडून हेर बीसी आउटलेटांची संख्या	लोकसंख्या गटा प्रमाण
५	एटीएमांची संख्या	लोकसंख्या गटा प्रमाण
६	निश्क्रीय एफबीसींची संख्या	लोकसंख्या गटा प्रमाण
७	एफबीसी सोडून हेर निश्क्रीय बीसी आउटलेटांची संख्या	लोकसंख्या गटा प्रमाण
वापर - बचत		
८	बचत खात्यांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
९	बचत खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१०	बीएसबीडी खात्यांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
११	बीएसबीडी खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१२	बीएसबीडी खात्यांतल्यान पीएमजेडीवाय खात्याची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१३	बीएसबीडी खात्यांतल्यान पीएमजेडीवाय खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१४	बीएसबीडी खात्यां मदीं बीएसबीडी ल्हान खात्यांचो आंकडो	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१५	बीएसबीडी खात्यांतल्यान, बीएसबीडी- ल्हान खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण

१६	निश्क्रीय/सुप्त बीएसबीडी खात्याची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१७	सुप्त/ निश्क्रीय बीएसबीडी खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१८	निश्क्रीय/सुप्त पीएमजेडीवाय खात्यांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
१९	सुप्त/ निश्क्रीय पीएमजेडीवाय खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
२०	ओव्हरड्राफ्ट (ओडी) सुविधा वापरपी बीएसबीडी खात्यांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
२१	ओडी सुविधा वापरपी बीएसबीडी खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
२२	ओव्हरड्राफ्ट (ओडी) सुविधा वापरपी पीएमजेडीवाय खात्यांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
२३	ओडी सुविधा लावपी पीएमजेडीवाय खात्यांत उरिल्ली शिल्लक	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
२४	ज्या बीएसबीडी खात्यांत मोल-जोडणी सेवा (चेक बुक, मोबायल बँकिंग, एसएमएस, इंटरनॅट बँकिंग आदी) दितात तांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
वापर - उद्देजक पत		
२५	सूक्ष्म उद्देगांक रिणाच्या खात्याची संख्या	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
२६	सूक्ष्म उद्देगांक रिणाची उरिल्ली रक्कम	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
२७	सूक्ष्म उद्देगांक रीण - तिमाहीत वितरण	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
२८	व्यक्तीक रिणाच्या खात्याची संख्या [एमएसएमई म्हणून वर्गीकरण करूंक नाशिल्ल्या उद्देजकांक].	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
२९	व्यक्तीक [एमएसएमई म्हणून वर्गीकरण करूंक नाशिल्ल्या उद्देजकांक] रिणाच्या खात्यांतली उरिल्ली रक्कम.	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
३०	व्यक्तीक रीण [एमएसएमई म्हणून वर्गीकरण करूंक नाशिल्ल्या उद्देजकांक] - तिमाहीत वितरण	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
३१	एसएफ/एमएफ कडेन रिणाच्या खात्याची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
३२	एसएफ/एमएफाकडे उरिल्ली रिणाची रक्कम	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण

३३	एसएफ/एमएफाक रीण - तिमाहीत वितरण	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
३४	केसीसी खात्यांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
३५	केसीसी खात्यांत उरिल्ली रक्कम	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
३६	केसीसी रीण - तिमाहीत वितरण	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
वापर - क्रेडिटक नवें		
३७	नव्या पत खात्यांची संख्या [व्यक्तिगत].	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
३८	नव्या पत खात्यां खातीर रिणाची रक्कम मान्य [वैयक्तीक].	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गट हांचे प्रमाण
३९	नव्या पत खात्यांची संख्या - सूक्ष्म उद्देग [एमएसएमई].	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
४०	नव्या पत खात्यांत रिणाची रक्कम मंजूर - सूक्ष्म उद्देग [एमएसएमई].	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
४१	नव्या पत खात्यांत प्रवेश करपी ल्हान उद्देगांची संख्या [एमएसएमई].	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
४२	नव्या पत खात्यां खातीर रिणाची रक्कम मान्य - ल्हान उद्देग [एमएसएमई].	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
४३	नव्या पत खात्यांची संख्या- [एमएसएमई].	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
४४	नव्या पत खात्यांक खातीर रिणाची रक्कम मान्य - [एमएसएमई].	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
वापर - सूक्ष्म पत		
४५	एसएचजीच्या बचत बँक खात्याची संख्या	लोकसंख्या गटा प्रमाण
४६	एसएचजीच्या बचत बँक खात्यांत उरिल्ली रक्कम	लोकसंख्या गटा प्रमाण
४७	उरिल्ले पतपुरवण आशिल्ल्या पतसंबंदीत एसएचजीची संख्या	लोकसंख्या गटा प्रमाण
४८	क्रेडीट लिंकड एसएचजी खात्यांत उरिल्ली रक्कम	लोकसंख्या गटा प्रमाण
४९	एसएचजीक रीण - तिमाहीत वाटप	लोकसंख्या गटा प्रमाण
५०	जेएलजी कडेन आशिल्ल्या रिणाच्या खात्यांची संख्या.	लोकसंख्या गटा प्रमाण

५१	जेएलजीकडे उरिल्ली रक्कम	लोकसंख्या गटा प्रमाण
५२	जेएलजीक रीण - तिमाहीत वितरण	लोकसंख्या गटा प्रमाण
वेवसाय प्रतिनिधी / निमाण्या मैलाक पावपाचे निर्देशक		
५३	बीसी एजंटांची संख्या	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
५४	वट्ट बीसीतल्यान, बीसी जी उप्यांत उणी कॅश इन, कॅश आउट, रेमिटन्स आनी बचत खातें उगडपाची सुविधा दिता (लोकसंख्या गटा प्रमाण)	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
५५	बीसी एजंटांक दिल्लें कमिशन	रक्कम [शून्य, १० हजारापरस उणी; १० हजार ते २० हजार आनी २० हजार आनी ताचे वयर], लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
दारांतल्या (डोअरस्टेप) बँकिंग सेवांचेर निर्देशक		
५६	ज्येश्ठ नागरिक खातेंधारकांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
५७	दारांत (डोअरस्टेप) बँकिंग सेवा दिवपी ज्येश्ठ नागरिक खातेंधारकांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
५८	अपंगत्व आशिल्ल्या खातेंधारकांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
५९	दारांत बँकिंग सेवा दिल्ल्या अपंग खातेंधारकांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
वेवसाय संवाददार/ निमाण्या मैल वितरणांतल्यान वेव्हाराचेर निर्देशक		
६०	आयसीटी-बीसी वेव्हारा वरवीं प्रेषण (क्रमांक)	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
६१	आयसीटी-बीसी वेव्हारा वरवीं पयशे धाडप (रक्कम)	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
६२	आयसीटी-बीसी वेव्हारा वरवीं ठेवी (क्रमांक)	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
६३	आयसीटी-बीसी वेव्हारा वरवीं ठेवी (रक्कम)	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
६४	आयसीटी-बीसी वेव्हारा वरवीं काडप (क्रमांक).	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
६५	आयसीटी-बीसी वेव्हारा वरवीं काडप (रक्कम)	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
६६	बिगर अर्थीक वेव्हार (संख्या)	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
६७	हेर एफआय उत्पाद - बीसी (क्रमांक) वरवीं सूक्ष्म विमो, पेन्शन आदी.	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण

६८	बीसी वरवीं केल्ल्या वेव्हारा खातीर गिरायकां कडल्यान एकठांय केल्ली शुल्क	लिंग आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण
डिजिटल प्रवेश पद्दतींचो वापर		
६९	अहवाल तिमाहीत आरटीजीएस/एनईएफटी/आयएमपीएस/यूपीआय/हेर डिजिटल पद्दती वापरपी खात्यांची संख्या	लिंग, पिराय आनी लोकसंख्या गटा प्रमाण

परिशिष्ट १ - एनएसएफआय: २०१९-२४ म्हत्वाचो टप्पो आनी येस

एनएसएफआय: (२०१९-२४)- धोरणात्मक खांबो, म्हत्वाचो टप्पो आनी येस

धोरणात्मक खांबो - १: अर्थीक सेवांचो सार्वत्रिक प्रवेश

दरेका गांवाक ५ किमी त्रिज्या अंतराचेर औपचारीक अर्थीक सेवा पुरवणदाराची संद दितले. गिरायकांक सोप्या आनी त्रासमुक्त डिजिटल प्रक्रियां वरवीं जोडूंक मेळटा आनी प्रक्रिया उण्या कागदाच्या पर्यावरण प्रणाली कडेन वळोवंक जाय.

म्हत्वाचे टप्पे

अनुसुचीत वेपारी बँको/फारीकणी बँको/ल्हान वित्त बँको हांच्या बँकींग आउटलेटांची पावणी वाडोवप, जाका लागून मार्च २०२० मेरेन दोंगराळ वाठारांनी ५ किमी. येवजणेच्या व्याप्तींत ५०० घरां आशिल्ल्या दरेका गांवाक/वसणुकेंत बँकींग प्रवेश मेळचो.

मार्च २०२२ मेरेन 'उणें रोख' समाजा कडेन वचपाक गरजेची मुळावी बांदावळ तयार करपा खातीर सगळ्या टियर-१ ते टियर ६ केंद्रांतल्यान डिजिटल अर्थीक सेवांच्या वेगवेगळ्या पद्दतीं खातीर पर्यावरण प्रणाली घटमूट करप.

दरेक प्रौढाक मार्च २०२४ मेरेन मोबायल डिव्हायसा वरवीं अर्थीक सेवा पुरवणदाराक जोडपाक मेळचो म्हूण मोबायल अॅप्स सयत आभासी पद्दती वरवीं अर्थीक सेवा पुरवणदारांक अभिनव पद्दती आपणावंक प्रोत्साहन दिवपा खातीर फिनटेक क्षेत्रांतल्या उदरगतीचो फायदो घेवप.

मार्च २०२४ मेरेन गिरायक ऑनबोर्डिंग खातीर चडांत चड डिजिटल आनी संमती आदारीत वास्तुकले कडेन वचप.

साध्यताय (येस)

१. थारायिल्ल्या लक्ष्या प्रमाण ५ किमी त्रिज्यांत वा ५०० घरां आशिल्ल्या वसणुकां भितर बँकींग सेवा दिवपा खातीर १.२१ लाख गांव वळखले. ताका लागून ह्या गावांतल्या ९९.९ टक्क्यां परस चड गांवांनी कांय रुपांत बँकींग सुविधा वेवस्था केल्या.

२. नवीनतम तंत्रज्ञान वापरून गिरायकांक डिजिटल ऑन-बोर्डिंग करपाक सुविधा दिवप. आरबीआयन ९ जानेवारी २०२० दिसा २५ फेब्रुवारी २०१६ दिसा केवायसीचेर मास्टर डायरेक्टरींत

दुरुस्ती करून गिरायक ऑन-बोर्डिंग खातीर व्हिडियो आदारीत गिरायक वळख प्रक्रिया (व्ही-सीआयपी) सुरु केली. ही एक पर्यायी, संमती आदारीत गिरायक ऑन-बोर्डिंग प्रक्रिया आसा जी कांय जोखीम उणी करता आनी मोबायल फोन आदी डिजिटल साधनांचो वापर करून चालीक लावंक मेळटा, ते भायर १९ तारखेच्या दुरुस्तींत दिल्ले प्रमाण ऑगस्ट २०२० पीएमएल नेमांत गिरायकांक डिजिटल ऑनबोर्डिंग करपा खातीर केवायसीचेर मास्टर डायरेक्टरींत 'डिजिटल केवायसी आनी 'समतुल्य ई-दस्तावेज' सुरु केल्यात.

३. गिरायक कर्तव्य तपासणी (सीडीडी) खातीर व्ही-सीआयपीचो चडांत चड फायदो मेळोवपा खातीर, १० मे २०२१ दिसा केवायसीचेर आरबीआयन केल्ल्या बदलांक लागून, केंद्रीकृत केवायसी नोंदणीतल्यान यूआयडीएआयचो आधार क्रमांक आनी केवायसी वळखपी वापरून अधिकृत स्वाक्षरी करपी आनी कायदेशीर संस्थांचे फायदेशीर मालक सयत सगळ्या वर्गांतल्या गिरायकांचो आस्पाव करपा खातीर व्हिडियो आदारीत गिरायक वळख प्रक्रिया (व्ही-सीआयपी) चो व्याप्ती वाडयला. ते भायर, व्ही-सीआयपी वापरून नियतकालिक अद्ययावतूय सक्षम केल्यात.

४. अभिनव उपाय वाडोवपा खातीर नियामक सँडबॉक्स यंत्रणा संस्थागत केल्या आनी आतां मेरेन पांच गट येजमानकी केल्यात, जातूंत ऑन-टॅप अनुप्रयोगांची उपलब्धताय सयत त्या त्या क्षेत्रांत वेगवेगळ्या उत्पादनांची चांचणी जाल्या. ते भायर, ज्या अर्थीक उत्पादन/सेवा पुरवणदारांचें वेवसायीक मॉडेल/क्रियाकलाप/वैशिष्ट्यां एका परस चड वित्तीय क्षेत्र नियंत्रकांच्या कार्यक्षेत्रांत येतात तांकां नवनिर्माण करपाक सुविधा दिवपा खातीर, आंतर-कार्यक्षम नियामक सँडबॉक्स (आयओआरएस) खातीर मानक संचालन प्रक्रिया (एसओपी) चालीक लायल्या.

५. युनिफायड पेमेंट्स इंटरफेस (यूपीआय): आरबीआयन क्रेडीट कार्डांक यूपीआय कडेन जोडपाची सुविधा दिल्या, जाका लागून क्यूआर कोड आशिल्ल्या ल्हान वेपान्यांक लेगीत क्रेडीटांत खर्चाचो वाटो मेळूं येता. यूपीआय लाइट हें ऑन-डिव्हायस पाकीट आसा जें यूपीआय पिन नासतना ₹१,००० मेरेन फारीकणी करपाक परवानगी दिता, ताची मर्यादा ₹५,००० आसा. यूपीआय लाइट वरवीं फारीकणी केल्यार जारी करपी बँकेचेर परिणाम जायना, जाका लागून सीबीएसएचेर भार उणो जाता आनी वेव्हाराचें यश दर वाडटा. यूपीआय लाइट चो विस्तार म्हूण यूपीआय लाइट एक्स (ऑफलायन फारीकणी) सप्टेंबर २०२३ वर्सा सुरु जाली. ₹५०० मेरेन यूपीआय फारीकणी (पी२पी आनी पी२एम) मोबायल नेटवर्काची गरज नासतना करूं येता.

६. जानेवारी २०२२ वर्सा डीपीएसएस, ऑफलायन मोडांत ल्हान मोलाच्या डिजिटल फारीकणीक सुविधा दिवपा खातीर आरबीआयन एक चौकटी सुरु केली.

७. संवादात्मक फारीकणी सप्टेंबर २०२३ त सुरु केल्ली, वापरप्यांक कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) चालीत प्रणाली वांगडा संवाद करपाक आनी सुरक्षीत वातावरणांत वेव्हार सुरु करपाक परवानगी दिता. हाका लागून फारीकणी आनी बँकिंगांत ग्राफिकल वापरपी संवादां बदला आवाजा वरवीं नेव्हिगेट केल्ल्या संवादात्मक वापरप्यांच्या फारीकणी कडेन बदल जावपाची अपेक्षा आसा. भारतीय प्रादेशिक भाशांनी फारीकणी सुलभ जाल्ल्यान ताका लागून लोकसंख्ये खातीर तांच्या आवयभाशेंतल्यान फारीकणीची सुलभताय वाडटली. हाका लागून ज्येश्ठ नागरिक, अपंगत्व आशिल्ले व्यक्ती आनी नवे वापरप्यांचो डिजिटल फारीकणींत आस्पाव करपाकय मदत जातली.

८. तंत्रगिन्यानाचो फायदो घेवन आनी नवनिर्माणाक फावो अशें वातावरण तयार करून अर्थीक क्षेत्रांत नवनिर्माणाक चालना दिवपा खातीर रिझर्व्ह बँकेन रिझर्व्ह बँक इनोव्हेशन हब (आरबीआयएच) स्थापन केलां.

९. फिनटेक आपणावप आनी नवनिर्माण करपाक प्रोत्साहन दिवपाच्या हेतान आयआरडीएआय नियामक सँडबॉक्सची अधिसुचोवणी केल्या, जाचे खाला ३०० वयर प्रस्तावांची तपासणी केल्या आनी वेवस्थीत मान्यताय मेळ्ळ्या. गिरायक ऑनबोर्डिंग, पॉलिसी सेवा आनी दावे निवळावणींत फिनटेकची तैनाती करपा कडेन हे प्रस्ताव आशिल्ले.

११. डिजिटल आदारीत गिरायक ऑन-बोर्डिंग, धोरण पॉलिसी सेवा आनी पॉलिसीधारक शिक्षणाची प्रगतीशील अंमलबजावणी करपा विशीं आयआरडीएआयन सगळ्या भागधारकांक सल्लो दिला. चडशा विमो कंपनींनी गिरायकां कडेन संवाद सादपा खातीर गिरायक पोर्टल, मोबायल ॲप, व्हॉट्सॲप, वेब आदारीत साधनां आदी वेगवेगळे अभिनव उपाय तयार केल्यात. सुमार ६०% विमो कंपनींनी विमो विक्री तशेंच सेवांचो वापर करपा खातीर मोबायल ॲप सुरु केल्यात. आयआरडीएआय उरिल्ल्या लोकां कडेन फालोअप करता आनी मोबायल डिव्हायसा वरवीं प्रवेश मेळोवपा खातीर वेळार सगळ्या प्रौढां मेरेन पावपाचो विस्वास आसा.

११. वैयक्तीक शुध्द जोखीम उत्पाद, गट मुजत, गट पत आयुश्य आनी सूक्ष्म विमो उत्पादांच्या संदर्भांत, विमो कंपनींक उण्यांत उणी एक म्हयनो पॉलिसी मुजती प्रमाण वेगवेगळे पॉलिसी मुजती दिवपी उत्पाद डिझायन करपाची परवानगी दिल्या.

१२. आयआरडीएआय विमो कंपनीं खातीर ग्रामीण आनी समाजीक क्षेत्रांतल्या दायित्व नेमांत सुदारणा केल्या. सुदारीत नेमांत विमो कव्हरेज कशें मेजतात हातूंत म्हत्वाचो बदल दिसून येता. सामान्य विम्या खातीर, मोटार वाहनां, घरां आनी दुकानां आस्पावपाचेर भर दिवन स्थूल थेट प्रीमियमाच्या बदला ग्राम पंचायत पांवड्यार जारी केल्ल्या पॉलिसींच्या संख्येचेर लक्ष केंद्रीत केलां. आयुश्य आनी भलायकी विम्या खातीर, ग्राम पंचायतींतल्या आयुश्य विमो वा भलायकी आनी वैयक्तीक अपघात विम्या खाला जारी केल्ल्या पॉलिसींच्या संख्ये बदलाक आस्पाव केल्ल्या जिवांची संख्या मेजतात.

१३. वेगवेगळ्या विमो येवजण्यां खाला कार्डधारकांक (देखीक बीपीएल कार्डधारक, ई-श्रम कार्डधारक, मनरेगा कार्डधारक, डीबीटी लावार्थी, जनधन खातें धारक आदी) आनी लावार्थ्यांक आस्पावपा खातीर समाजीक क्षेत्राचो व्याप्ती वाडयला. जिणेचो चड आस्पाव करपाक मेळचो या खातीर समाजीक क्षेत्राची जापसालदारकी म्हणून थारायिल्लें जिणेचें प्रमाण सगळ्या जिवीत, सामान्य आनी स्वतंत्र भलायकी विमो कंपनीं खातीर ०.५-५ टक्क्यां वयल्यान १० टक्क्यां मेरेन वाडयलां. हो बदल समाजीक क्षेत्रांतल्या विमो जाळयेक खूब रूंद करता, ताका लागून चड लोक ताच्या संरक्षणांत हाडटात.

१४. पॉलिसीधारकांक/संभाव्य लोकांक वेगवेगळ्या वितरण मार्गांतल्यान विम्याची व्यापक निवड आनी उपलब्धताय दिवपा खातीर आनी विम्याच्या निमाण्या मैलांत पावपाक सोंपें करपा खातीर, कॉर्पोरेट एजंट (सीए) आनी विमो विपणन फर्मा खातीर (आयएमएफ) चडांत चड करारांची संख्या वाडयल्या. एक सीए ९ विमो कंपनीं कडेन (पयलीं ३ विमो कंपनीं) आनी आयएमएफ कडेन ६ विमो कंपनीं कडेन (पयलीं २ विमो कंपनीं) दरेकीं जिवीत, सामान्य आनी भलायकी वेवसायांत तांच्या विमो उत्पादांच्या वितरणा खातीर करार करूंक शकता. तशेंच आयएमएफ कंपनींचो अधिकारक्षेत्र वाडोवन तांची नोंदणी जाल्ल्या पुराय राज्याचो आस्पाव केला.

१५. पीएफआरडीएन डबल फॅक्टर प्रमाणीकरण आनी व्हिडियो केवायसी वरवीं राष्ट्रीय पेन्शन प्रणाली (एनपीएस) खाला गिरायकांक ऑनबोर्ड करपाक पॉयंट ऑफ प्रेझन्स (पीओपी) सक्षम केल्यात. तशेंच, पीएफआरडीएन फक्त ऑनबोर्डिंग खातीर न्हय तर सेवा आनी भायर सरपा खातीर ऑफलायन/ऑनलायन आधार वापरून डिजिटल संमती आदारीत वास्तुकलेंत व्हडली उदरगत केल्या.

१६. पीएफआरडीएन एनपीएस, एनपीएस-लाइट, स्वावलंबन येवजण आनी अटल पेन्शन येवजण (एपीवाय) संबंदीत सेवां खातीर मोबायल ॲप्लिकेशनां तयार केल्यात.

१७. अर्थीक सेवांचो सार्वत्रिक प्रवेश सोंपें करपा खातीर आनी फिन-टेक क्षेत्रांतल्या उदरगतीचो फायदो घेवपा खातीर एसईबीआय वेगवेगळे उपाय केल्यात जशे की:

१८. वेगवेगळ्या अर्थीक साधनांच्या वेव्हाराची एंड-टू-एंड प्रक्रिया स्वयंचलीत करपाखातीर एसईबीआय स्ट्रेट थ्रू प्रोसेसिंग (एसटीपी) ही पद्दत सुरु केली. स्टॉक ब्रोकर आदी बाजारांत वांटेकार जावपी लोकांनीय गुंतवणूकदारांक वेपाराची यंत्रणा सोपी करपा खातीर मोबायल ॲप सुरु करपाक सुरवात केली.

१९. गुंतवणूकदारांक ई-केवायसी वापरून आपले वेपारी खातें आनी म्युच्युअल फंड फोलियो ऑनलायन उगडपाची सुविधा दिली आनी ही खातीं वेपारा खातीर वापरूं येतात. तशेंच, एसईबीआय किरकोळ गुंतवणूकदारांक बेसिक सर्विसेस डिमॅट खातें (बीएसडीए) ही सुविधाय दिल्या, जंय ₹१० लाखां मेरेन होल्डिंग मोल आशिल्ल्या गुंतवणूकदारांक कसलोच/उण्यांत उणो वर्सुकी देखरेख शुल्क भरचो पडना.

२०. म्युच्युअल फंडाची उपलब्धताय वाडोवपा खातीर म्युच्युअल फंड येवजणेंत गुंतवणूक करपा खातीर उण्यांत उणी रक्कम ५००/- रुपया दवरल्या. तशेंच एसईबीआय मायक्रो-एसआयपी ही संकल्पनाय सुरु केल्ली, जंय व्यक्तीक म्हयन्याक उण्यांत उणें १०० रुपया गुंतवणूक करून एसआयपी मोडा वरवीं म्युच्युअल फंडांत गुंतवणूक करपाक मेळटा. मार्च २०२४ मेरेन १७.७८ कोटी म्युच्युअल फंड फोलियो आशिल्ले.

२१. गुंतवणूकदारांक प्राथमीक बाजारांत प्रवेश मेळचो हे खातीर आयपीओ गुंतवणूक यंत्रणेचें डिजिटलीकरण केलां. गुंतवणूकदारांक एएसबीए आनी यूपीआय वरवीं बँक खात्याचो वापर करून आयपीओंत बोली लावंक मेळटा. तशेंच, ऑफर दस्तावेज आयपीओ सुरु करपी कंपनीचे संकेतथळार, स्टॉक एक्सचेंज आनी एसईबीआय सारकिल्या ऑनलायन प्लॅटफॉर्मांचेरूय उपलब्ध करून दितात, जाका लागून गुंतवणूकदारांच्या संदर्भा खातीर ते सहज उपलब्ध जातात.

२२. म्युच्युअल फंड गुंतवणुकदार/धारकांक तांचे केवायसी नोंद करपाक, म्युच्युअल फंडाचे युनिट्स गुंतवणूक/रिडीम करपाक आनी ईमेल आयडी/बँक खातें/संपर्क क्रमांक बदलप आदी बिगर

अर्थीक वेव्हार करपाक मेळपाक जाय या खातीर सिक्युरिटीज बाजारांत ऑनलायन प्लॅटफॉर्म उपलब्ध आसात. तशेंच, युनिट धारकांचे हितसंबंद राखपा खातीर एसईबीआय म्युच्युअल फंड युनिट खरेदी/सोडवण/नामांकन करपा खातीर ऑनलायन वेव्हारा खातीर टू फॅक्टर ऑथेंटिकेशन (२एफए) सुरु केलां.

२३. म्युच्युअल फंड येवजण्यांनी 'रिस्क-ओ-मीटर' सुरु केलो, जाका लागून म्युच्युअल फंड युनिट धारकांक निर्धीतलो जोखीम गुंतवणूकदाराच्या जोखीम स्वरूपाकडेन जुळोवंक मेळटा.

रणनिती खांब - २: अर्थीक सेवांचो मुळावो तुरो दिवप

इत्सुक आनी पात्र आशिल्ल्या दरेका प्रौढाक मुळाव्या अर्थीक सेवांचो संच दिवचो पडटलो जातूंत मुळावें बचत बँक ठेव खातें, पतपुरवण, सूक्ष्म जिवीत आनी बिगर जिवीत विमो उत्पाद, पेन्शन उत्पाद, आनी योग्य गुंतवणूक उत्पाद आसपावीत आसात.

म्हत्वाचे टप्पे

- मार्च २०२० मेरेन पीएमजेडीवाय खाला नोंदणी केल्ल्या दरेका इत्सुक आनी पात्र प्रौढाक (हालींच नोकरी घेतिल्ल्या तरणाट्यां सयत) विमो येवजण्यां खाला (पीएमजेजेबीवाय, पीएमएसबीवाय, आदी), पेन्शन येवजणे खाला (एनपीएस, एपीवाय, आदी) नोंदणी जातली.
- मार्च २०२० मेरेन सगळ्या बीसीसी क्षमता निर्माण करप थेट पालक संघटणेन वा मान्यताय मेळिल्ल्या संघटनां वरवीं जातलें.
- भौशीक पत नोंदणी (पीसीआर) मार्च २०२२ मेरेन पुरायपणान कार्यान्वीत करप, जाका लागून अधिकृत वित्तीय संस्थांनी सगळ्या नागरिकां कडल्यान पतपुरवठ्याच्या प्रस्तावांचें मुल्यांकन करपाक ताचो वापर करपाक मेळटलो.

साध्यताय (येस)

१. प्रधानमंत्री जीवन ज्योति बीमा येवजण [पीएमजेजेबीवाय]: मार्च २०२४ मेरेन पीएमजेजेबीवाय खाला १६ कोटी लावार्थ्यांची नोंदणी जाल्या.

२. प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा येवजण [पीएमएसबीवाय]: मार्च २०२४ मेरेन पीएमएसबीवाय खाला ३३.७८ कोटी लावार्थ्यांची नोंदणी जाल्या.

३. अटल पेन्शन येवजण [एपीवाय]: मार्च २०२४ मेरेन एपीवाय खाला ५.५५ कोटी वांगड्यांची नोंदणी जाल्ली.

४. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२३-२४ वर्साच्या अर्थीक आनी आदार दिवपी म्हायतीचो केंद्रीय भंडार म्हणून काम करपा खातीर सरकारान स्वतंत्र राष्ट्रीय अर्थीक म्हायती नोंदणी (एनएफआयआर) स्थापन करपाची घोशणा केल्या.

५. गावगीर्या शाखा वेवस्थापकांतल्यान वेवसाय प्रतिनिधीक [बीसी] संवेदनशील करपाच्या हेतान सुरु केल्ल्या ट्रेन द ट्रेन्स कार्यावळीन बीसी एजंटांची क्षमता निर्माण करपाक मुखेल भुमिका साकारली. ५१ हजारां परस चड बँक अधिकाऱ्यांक प्रशिक्षण दिलें, तांणी २७ लाखां परस चड बीसी लोकांक संवेदनशील केलें. ह्या कार्यावळीक लागून बँकांनी नेमान बीसी एजंटांक मजत केली.

रणनीती खांब - 3: उदरनिर्वाहाची उपलब्धताय आनी कुशळटाय उदरगत

अर्थीक वेवस्थेंत नवो प्रवेशिका, जर पात्र आनी खंयचोय उदरनिर्वाह/कुशळटाय उदरगत कार्यावळ करपाक तयार आसत जाल्यार, चालू सरकारी उदरनिर्वाह कार्यावळीं विशीं संबंदीत म्हायती दिवंक शकता जी तांकां तांची कुशळटाय वाडोवपाक आनी अर्थपूर्ण अर्थीक कार्यावळींनी वांटो घेवपाक आनी उत्पन्न सुदारणा करपाक मजत करतली.

म्हत्वाचे टप्पे

- आरएसटीआयएस, एनआरआयएम, एनयूएलएम, पीएमकेव्हीवाय हांणी चलयल्ल्या कुशळटाय विकास आनी उदरनिर्वाह कार्यावळीं संबंदीत सगळे संबंदीत तपशील खातें उगडपाच्या वेळार नव्या प्रवेशकांक उपलब्ध करतले. कुशळटाय विकासांत रूची आशिल्ल्या आनी उदरनिर्वाह कार्यावळीचो भाग आशिल्ल्या बेकार तरणाटे आनी बायलां सयत खातेंधारकांची म्हायती मार्च २०२० मेरेन संबंदीत कुशळटाय उदरगत केंद्रां/उदरनिर्वाह मिशनाक आनी त्यापरस मार्च २०२० मेरेन शेअर करूं येता.
- नव्यान अर्थीक नदरेन आस्पाव केल्ल्या एसएचजी/सूक्ष्म उद्देजाकांक आदार दिवपाचें म्हत्व मतींत घेवन, राष्ट्रीय कुशळटाय विकास मिशनान मार्च २०२२ मेरेन अर्थीक साक्षरता, वेवस्थापन कौशल्य, पतपुरवण आनी बाजारांतल्या दुव्यां विशीं जागृताय वाडोवपा खातीर

नागरी समाज/बँक/एनजीओच्या यत्नांचें एकीकरण सुनिश्चित करपा खातीर केंद्रीत पद्दतीची चौकटी तयार करपाची गरज आसा.

साध्यताय (येस)

१. वेगवेगळ्या कुशळटाय उदरगत आनी उदरनिर्वाह कार्यावळी खाला लावार्थ्या मदीं जागृताय एसएलबीसी/यूटीएलबीसींत जाता.

२. २०२३-२४ अर्थीक वर्सा, वेगवेगळ्या कुशळटाय उदरगत कार्यावळी वरवीं १८.४२ लाखां परस चड लावार्थ्यांक संवेदनशील केल्यात, तातूंतले संवेदनशील केल्ल्या वट्ट लावार्थ्यां मदले सुमार ४९.०२% (९.०३ लाख) बँके कडेन संबंदीत वा पतपुरवणे संबंदीत आशिल्ले. वट्ट लावार्थ्यां मदले सुमार ९०% बायलो आशिल्ल्यो.

३. ते भायर, बँकांक नव्या बँक गिरायकांक कुशळटाय विकासा संबंदीत म्हायती दिवपाची यंत्रणा संस्थागत करपाची सल्लो दिलो, संबंदीत एसएलबीसी/यूटीएलबीसी संकेतथळांचो वापर संबंदीत म्हायती/तपशीलांचो स्त्रोत म्हूण वापरप. चडशा बँकांनी हे संबंदी घेतिल्ल्या कारवायेची पुष्टी केल्या.

४. एनएबीएआरडी एसएचजीक बँकां कडेन बढती, पोशण आनी पतसंबंद जोडपा खातीर अनुदान मजत दिता. ते भायर, एनएबीएआरडी एसएचजीक लक्ष्य करून सूक्ष्म उद्देग उदरगत कार्यावळ (एमईडीपी) आनी उदरनिर्वाह आनी उद्देग उदरगत कार्यावळ (एलईडीपी) वरवीं उदरनिर्वाह हस्तक्षेप चालीक लायता.

५. एनआरएलएम कडल्यान चालीक लायिल्ल्या कार्यावळींनी अर्थीक साक्षरताये खातीर समर्पीत क्षेत्र पातळेची वास्तुकला तयार केल्या.

६. एसआयडीबीआय आपल्या आज्ञापत्रा प्रमाण पुराय एमएसएमई क्षेत्राच्या बढती आनी उदरगती खातीर दिश्टी पडपी जायत्यो येवजण्यो आनी कार्यावळी चालीक लावपाक सक्रीयपणान वांटो घेतला.

धोरणात्मक खांब - ४: अर्थीक साक्षरता आनी शिक्षण

उत्पादन आनी प्रक्रिया समजून घेवपा खातीर विशिश्ट लक्ष्य प्रेक्षक अभिमुखताय (देखीक भुरगीं, तरणाटे प्रौढ, बायलो, नवे कामगार/उद्यमी, कुटुंबांतले वांगडी, निवृत्त जावपाक आशिल्ल्ये, निवृत्त, आदी) आशिल्ल्या ऑडियो-व्हिडियो/पुस्तिकांच्या रुपांत सोपे समजूक येवपी अर्थीक साक्षरता मॉड्यूल उपलब्ध करतले. ह्या मॉड्यूलांक लागून नव्या प्रवेशकांक मजत जातली अशी अपेक्षा आसा.

म्हत्वाचे टप्पे

- नॅशनल सेंटर फॉर फायनान्शियल एज्युकेशन (एनसीएफई) वरवीं अर्थीक साक्षरता पद्दती विकसीत करप जी ऑडिओ-व्हिडियो सामुग्री/पुस्तिका आदी रुपांत अर्थीक सेवांचो आस्पाव करतली. ह्यो पद्दती मार्च २०२१ मेरेन विशिश्ट लक्ष्य प्रेक्षकां खातीर (देखीक भुरगीं, तरणाटे प्रौढ, बायलो, नवे कामगार/उद्यमी, ज्येश्ठ नागरिक आदी) आसपाक जाय.
- संकल्पनात्मक साक्षरते वांगडाच प्रक्रिया साक्षरतेचेर लक्ष केंद्रीत करप जें गिरायकांक फकत उत्पादन कितें आसा तें समजून घेवपाक सक्षम करता, पूण धोरण काळांत (२०१९-२०२४) तंत्रज्ञान आदारीत डिजिटल कियोस्क, मोबायल ॲप्स आदी वापरून उत्पादन कशें वापरप तें समजूक सक्षम करता.
- मार्च २०२४ मेरेन देशांतल्या दरेका ब्लॉकांत सेंटर फॉर फायनान्शियल लिटरेसी (सीएफएल) ची पावणी वाडोवप.

साध्यताय (येस)

१. नॅशनल सेंटर फॉर फायनान्शियल एज्युकेशन (एनसीएफई) हांणी एनसीएफई संकेतथळार होस्ट केल्ल्या ऑडिओ-व्हिडियो स्वरूपांत चारय क्षेत्र नियंत्रकांचो आस्पाव करपी एक व्यापक अभ्यासक्रम साहित्य तयार केला आनी शेअर करपाक येवपी सामुग्री वस्तू संदर्भ मॉडेल [एससीओआरएम] प्रमाण आसा. ह्या साहित्यांत चार विभाग आसात (बँकिंग, सिक्युरिटीज मार्केट, विमो आनी पेन्शन उत्पाद), फुडें २० मॉड्यूलांनी (पयशे आनी वेव्हार, अर्थीक नोंदी आनी कंत्राट. उत्पन्न आनी खर्च वेवस्थापन, दीर्घकालीन नियोजन, अर्थीक सुरक्षीतताय निव्वळ आनी विमो,

घोटाळे आनी फटवणूक आदी) ओईसीडी/आयएनएफई कीच्या एकंदर संरचने प्रमाण दरेकीं १५-२० मिनिटां उपविभाग केल्ले अर्थीक साक्षरतेचेर योग्यताय चौकटी. वेगवेगळे माँड्यूल उद्देजक/एमएसएमई, ज्येश्ठ नागरिक, बायलो, तरणाटे प्रौढ, भुरगीं आदी वेगवेगळ्या लक्ष्य गटांक पुरवण करतात.

२. सुदारीत राष्ट्रीय अर्थीक शिक्षण धोरणांत (२०२०-२०२५) पांच वर्सांचो एक व्यापक कृती आराखडो मांडला, जातूंत हेर गजालीं सयत प्रक्रिया साक्षरता आनी डिजिटल साक्षरता हांचो आस्पाव आसा.

३. अर्थीक साक्षरता पातळावपाच्या यत्नांत आरबीआयन आपल्या संकेतथळार अर्थीक शिक्षण वेबपान "आरबीआय केहता है" आनी सोशल मिडिया चॅनल सयत वेगवेगळ्या भाशांनी अर्थीक साक्षरतायेची सामग्री अद्ययावत केल्या. ते भायर, अर्थीक क्षमता, मुळावी बँकिंग, डिजिटल अर्थीक साक्षरता आनी गिरायक संरक्षण अशा चार विशयांचेर संबंदीत संदेश प्रसारीत करपी वीस संस्था/उत्पादन तटस्थ अर्थीक जागृताय संदेश आशिल्ली 'फेम' (अर्थीक जागृताय संदेश) पुस्तिका बँकेच्या संकेतथळार दवरल्या.

४. एनसीएफई आपले अर्थीक शिक्षण कार्यावळी, जशे की अर्थीक शिक्षण प्रशिक्षण कार्यावळ (एफईटीपी), अर्थीक जागृताय आनी गिरायक प्रशिक्षण (एफएसीटी) आनी प्रौढां खातीर अर्थीक शिक्षण (एफईपीए), ऑनलायन आनी ऑफलायन अशे दोनूय प्रकार चलयता. ते भायर एनसीएफईचो मनी स्मार्ट स्कूल प्रोग्राम (एमएसएसपी) ५ ते १० व्या वर्गांतल्या शाळेच्या विद्यार्थ्यांक तांची अर्थीक साक्षरता वाडोवपाक प्रोत्साहन दिता. ओईसीडी च्या शिफारस प्रमाण, एनसीएफई कडल्यान केल्ली राष्ट्रीय अर्थीक साक्षरता मूल्यांकन चांचणी (एनएफएलएटी) ६ ते १२ व्या वर्गांतल्या शाळेच्या विद्यार्थ्यांक तांच्या जिविताच्या दर एका पांवड्यार माहिती आशिल्ले आनी प्रभावी अर्थीक निर्णय घेवपाक जाय आशिल्ली मुळावी अर्थीक कुशळटाय मेळोवपाक प्रोत्साहन दिता.

५. एनसीएफईन ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म (ई-एलएमएस) तयार केला जो अर्थीक साक्षरतेचेर परस्पर संवादात्मक ऑडियो-व्हिड्युअल माँड्यूल दिता. तशेंच एनसीएफईन आपल्या अधिकृत संकेतथळार कृत्रिम बुद्धीचेर आदारिल्लो चॅटबॉट स्थापन केला, जो गिरायकांनी अर्थीक शिक्षणाचेर केल्ल्या प्रस्नांक जाप दिता. ते भायर एनसीएफईन सूक्ष्म, ल्हान आनी मध्यम उद्देगां खातीर (एमएसएमई)

अर्थीक शिक्षण हॅण्डबुक तशेंच अर्थीक शिक्षण विशयांचेर १५ ग्राफिक कादंबरी/हास्य पुस्तकां तयार केल्यांत.

६. एनसीएफई वेगवेगळ्या सोशल मिडियाचेर आपल्या अर्थीक शिक्षण उपक्रमांचो प्रचार करता आनी सुरवाती सावन वट्ट २१ दशलक्ष+ मेरेन पावता. एनसीएफईन भारतांतल्या ५ राज्यांतल्या १०२ वेगवेगळ्या सुवातींनी ७१ व्हड रूपांत डिजिटल साइनेज सिस्टम्स (डीएसएस) आनी ३१ इंटरॅक्टिव्ह टच स्क्रीन कियोस्कांचें नेटवर्क स्थापन केलां आनी अर्थीक जागृताय संदेश प्रसारीत केला.

७. काउन्सिल फॉर इंडियन स्कूल सर्टिफिकेट एग्जामिनेशन (सीआयएससीई) हे संस्थेन ६ ते १० व्या वर्गांत अर्थीक शिक्षण शाळेच्या अभ्यासक्रमांत आस्पाव केला.

८. एसईबीआय वेगवेगळ्या लक्ष्य गटां खातीर इंग्लीश, हिंदी आनी हेर प्रादेशिक भाशांनी एक सामान्य अर्थीक शिक्षण पुस्तिका तयार केल्या. सिक्युरिटीज बाजारपेठ, बँकिंग, विमो आनी पेन्शन क्षेत्र, सरकारी येवजण्यो, गुंतवणूक करपाक जाय आनी करपाक जायनात, आदी संबंदीत वेगवेगळ्या मुळाव्या संकल्पनांचो आस्पाव ह्या पुस्तिकांत केला. एसईबीआय गुंतवणूकदार संकेतथळार ती डिजिटल स्वरूपांत उपलब्ध आसा. तशेंच एसईबीआय इंग्लीश, हिंदी आनी हेर ११ प्रादेशिक भाशांनी सिक्युरिटीज मार्केट पुस्तिका तयार केल्या. गुंतवणूक मुळावी गजाल, खातें उगडपाची प्रक्रिया, बाजारांत गुंतवणूक करपाची प्रक्रिया, म्युच्युअल फंड आनी ईटीएफ आनी सिक्युरिटीज बाजारांत तक्रार निवारण अशा मुळाव्या संकल्पनांचो आस्पाव ह्या पुस्तिकांत केला, अशे तरेन प्रक्रिया साक्षरतेचेर लक्ष केंद्रीत केलां. एसईबीआय गुंतवणूकदाराच्या संकेतथळार डिजिटल स्वरूपांत मेळटा.

९. गुंतवणूकदार शिक्षणीक कार्यावळी वाडोवपा खातीर आनी वेगवेगळ्या मळा वयल्या प्रशिक्षकांक गुंतोवन सिक्युरिटीज बाजारपेठे विशीं जागृताय निर्माण करपा खातीर एसईबीआय सिक्युरिटीज मार्केट ट्रेनरांचें (स्मार्ट) नेटवर्क तयार केलां. स्मार्टस् सिक्युरिटीज बाजारांतल्या सदयाच्या आनी संभाव्य गुंतवणूकदारांक गुंतवणूकदार जागृताय कार्यावळी घडोवन हाडपाची अपेक्षा आसा, सिक्युरिटीज बाजारांतल्या वेगवेगळ्या आंगांचो आस्पाव करपी विशयांचेर, जशे की, सिक्युरिटीज बाजारांतली वळख, केवायसी, आयपीओ, म्युच्युअल फंड, तक्रार निवारण यंत्रणा आदी.

१०. एसईबीआय समर्पीत गुंतवणूकदार संकेतथळ - www.sebi.investor.gov.in हातूंत स्टॉक एक्सचेंज, डिपॉझिटरी आनी असोसिएशन ऑफ म्युच्युअल फंड्स ऑफ इंडियान गुंतवणूकदार शिक्षण

आनी जागृताय हांचेर तयार केल्ल्या व्हिडियोच्या रुपांत डिजिटल सामुग्रीचो संग्रह आसा. तेच प्रमाण गुंतवणूकदार शिक्षण शिकपाचे मॉड्यूल क्युरेट करून एसईबीआय गुंतवणूकदार संकेतथळार होस्ट करतात.

११. अर्थीक कॅल्क्युलेटर आनी अर्थीक भलायकी तपासणी सारकिलीं साधनां एसईबीआय गुंतवणूकदाराच्या संकेतथळारय उपलब्ध आसात. गुंतवणूकदारांक तांचें बरेपण पळोवपाक आनी संभाव्य गुंतवणूक घोटाळे टाळपाक मदत करपा खातीर संभाव्य गुंतवणूक घोटाळे टाळण्यास मदत करण्यासाठी स्पॉट अ स्कॅम तयार केला.

१२. एसईबीआय तयार केल्लो गुंतवणूकदार जागृताय मोबायल ॲप (सारथी) हिंदी आनी इंग्लीश भाशेंत आनी आयओएस आनी एंड्रॉयड ह्या दोनूय प्लॅटफॉर्मांचेर उपलब्ध आसा, तातूंत सिक्युरिटीज मार्केट, केवायसी, गुंतवणूकदारांची तक्रार निवारण यंत्रणा आदी मुळावे आंग आस्पावतात. तशेंच ह्या ॲपांत गुंतवणूकदारांक तांच्या वैयक्तीक अर्थीक नियोजनांत मदत करपा खातीर तयार केल्ले वेगवेगळे व्हिडियो आसात.

१३. गुंतवणूकदारांत पारदर्शकता आनी जागृताय निर्माण करपा खातीर एसईबीआय गुंतवणूकदार सनद जारी केल्या, तातूंत तांकां दिवपी वेगवेगळी सेवा, गुंतवणूकदारांची तक्रार निवारण यंत्रणा, तांचे हक्क आनी जापसालदारक्यो, आनी सिक्युरिटीज बाजारांत गुंतवणूक करतना करपाक जाय आनी करपाक जायना अशा वेगवेगळ्या सेवां कडेन संबंदीत वेळ मर्यादा हांचो आस्पाव आसा.

१४. गुंतवणूकदार जागृताय आनी शिक्षण खातीर आपल्या डिजिटल रणनीतीचो एक भाग म्हूण एसईबीआय, एक्सचेंज, डिपॉझिटरी आनी एएमएफआय अशा सिक्युरिटीज मार्केट पर्यावरण प्रणालींतल्या भागधारकां वांगडा सहकार्यान सोशल मिडिया वरवीं डिजिटल सामुग्री तयार केल्या आनी प्रसार केल्या. ही सामुग्री एसईबीआय मुखेल गुंतवणूकदारांक अनुकूल उपक्रमांचेर व्हिडियो, शॉर्ट्स, रील, इन्फोग्राफीक्स, क्विझ, पॉडकास्ट, क्रॉसवर्ड, खबरांपत्रां आदी रुपांत आसा, गुंतवणूक करपा खातीर करचें आनी करचें न्हय आनी सिक्युरिटीज बाजारपेठे विशीं सामान्य जागृताय. तशेंच गुंतवणूकदारांची जागृताय आनी शिक्षण हांचे विशीं संदेश प्रसारीत करपा खातीर मार्केट इन्फ्रास्ट्रक्चर इन्स्टिट्यूशन्स (एमआयआय) व्हॉट्सॲपाचो वापर करतात.

१५. एसईबीआय नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सिक्युरिटीज मार्केट्स (एनआयएसएम) हांच्या सहकार्यान भारतीय सिक्युरिटीज मार्केटांत गुंतवणूक करपा विशीं व्यापक गिन्यान मेळोवपाच्या प्रवासांत

गुंतवणूकदारांक मजत करपा खातीर फुकट, स्वयंसेवी ऑनलायन एसईबीआय - गुंतवणूकदार प्रमाणीकरण परिक्षा सुरु केल्या.

१६. बचत आनी गुंतवणूक संबंदीत पेन्शन आनी हेर संकल्पनां विशीं जागृताय निर्माण करपा खातीर पीएफआरडीएच्या संकेतथळार पेन्शन एक्युम्युलेशन सुरु केला. तशेंच पीएफआरडीएन प्रसार माध्यम मोहीम आनी छाप्या जायराती सुरु केल्यात, जाका लागून मोट्या लोकां मदीं जागृताय निर्माण जाल्या.

१७. आयआरडीएआय www.policyholder.gov.in ही गिरायक शिक्षण संकेतथळ सांबाळटा जी लोकांक विम्या विशीं सोपी समजून घेवपा सारकी म्हायती दिता.

१८. विम्या वरवीं अर्थीक समावेशक चालना दिवपा खातीर, आयआरडीएआयन विमो कंपनीक विमो साक्षरता आनी कव्हरेज पातळा खातीर जिल्हयांक आपणावपाक प्रोत्साहन दिलां. निती आयोगान वळखून घेतिल्ल्या आकांक्षी जिल्हयांक हयो मोहीम लक्ष्य करतात.

१९. तशेंच आयआरडीएआय इलॅक्ट्रॉनिक, प्रिंट, डिजिटल आनी सोशल मिडिया प्लॅटफॉर्म वापरून बहुपक्षीय पद्दती वरवीं वेगवेगळीं विमो जागृताय मोहीम चालीक लायता.

२०. गिरायक संकेतथळार (आयआरडीएआय) जिवीत, सामान्य आनी भलायकी विमो हया विशीं म्हायती आसा, जी ती सकयल दिल्ल्या प्रस्नांचेर कशी काम करता हाचेर आदारीत आसा.

२०. गिरायक वेबसायटीचेर (आयआरडीएआय) जिवीत, सामान्य आनी भलायकी विम्याची म्हायती आसता जी उत्पादन कशें वापरप हाचे विशीं सकयल दिल्ल्या प्रस्नांक हाताळटा: अ) तुमी आनी तुमची विमो पॉलिसी ब) कितें करप आनी कितें करप क) सामान्य सल्लो. तशेंच सगळ्या विमो कंपनीच्या विक्री साहित्यांत सदांच उत्पादन कशें काम करता हाचें वर्णन केल्लें आसता.

२१. ३१ मार्च २०२४ मेरेन ७२२५ ब्लॉकांनी वट्ट २४१४ सेंटर फॉर फायनान्शियल लिटरेसी (सीएफएल) स्थापन केल्यात.

धोरण खांब - ५: कागाळी निवारण आनी गिरायक संरक्षण

गिरायकांक तांची कागाळी सोडोवपा खातीर तांकां मेळपी उपायांची म्हायती दितले. गिरायकांच्या बायोमेट्रीक आनी लोकसंख्याशास्त्रीय डेटा एकठांय करप आनी वांटपा संबंदी, गिरायकांच्या गुप्ततायेचो हक्क राखपा खातीर फावो ती सुरक्षा सुनिश्चीत करप गरजेचें आसा.

महत्वाचे टप्पे

- मार्च २०२० मेरेन प्रभावीपण आनी वेळार प्रतिसाद दिवपा खातीर अर्थीक सेवा पुरवणदारांची अंतर्गत तक्रार निवारण यंत्रणा घटमूट करप.
- मार्च २०२१ मेरेन सगळ्या भागधारकां कडल्यान सामुहीकपणान अर्थीक क्षेत्रा संबंदीत कागाळींची नोंदणी, तांची स्थिती पळोवपाक आनी सुदारपाक एक घटमूट गिरायक कागाळ पोर्टल/मोबायल ऍप्लिकेशन तयार करप.
- मार्च २०२२ मेरेन बँकिंग, सिक्युरिटीज, विमो आनी पेन्शन क्षेत्रांतल्या गिरायक कागाळीं संबंदीत प्रस्नांक जाप दिवपी एक सामान्य टोल-फ्री हेल्पलायन चालीक लावप.
- मार्च २०२२ मेरेन गिरायक कागाळींचे निवारणा खातीर आंतर-नियामक समन्वय सुलभ करपा खातीर पोर्टल तयार करप.

साध्यताय (येस)

१. अंतर्गत लोकपाल (आयओ) येवजण आरबीआयच्या नियंत्रीत संस्थांक म्हळ्यार बँको, एनबीएफसी, फारीकणी प्रणाली संचालक (पीएसओ) आनी पत म्हायती कंपनीक (सीआयसी) लागू जाता, जी मास्टर डायरेक्शन – रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (नियंत्रीत संस्थां खातीर अंतर्गत लोकपाल) निर्देशांत, २०२३, दिनांक २९ डिसेंबर २०२३ त स्पश्ट केल्या.

२. नोव्हेंबर २०२१ वर्सा आरबीआयन एकत्रीत लोकपाल येवजण सुरु केली, जी आरबीआयच्या सद्याच्या तीन लोकपाल येवजण्यांक एकठांय करता, तीं अशीं (अ) बँकिंग लोकपाल येवजण, २००६; (ब) बिगर बँकिंग अर्थीक कंपनीं खातीर लोकपाल येवजण, २०१८; आनी (३) डिजिटल वेव्हारा खातीर लोकपाल येवजण, २०१९.

१. पीएफआरडीएची केंद्रीय तक्रार निवारण प्रणाली (सीजीएमएस) कार्यरत आसा जी कागाळ वेळार सोडोवंक ना जाल्यार 'एस्कॅलेशन मॅट्रिक्स' (कागाळ उंचेल्या पांवड्यार व्हरपा खातीर) तरतूद केल्या.

२. एसईबीआय तक्रार निवारण प्रणाली (स्कोर्स) - www.scores.sebi.gov.in), एक वेब आनी मोबायल आदारीत पोर्टल/एँप कागाळी नोंद करपा खातीर उपलब्ध आसा.

३. भारतीय सिक्युरिटीज बाजारांत वांटेकार जावपी लोकां मदले वाद सोडोवपा खातीर कॉमन सिक्युरिटीज मार्केट ऑनलायन वाद निवारण पोर्टल सुरु केलां. भारतीय सिक्युरिटीज बाजारांत निर्माण जावपी वाद सोडोवपा खातीर ऑनलायन समेट आनी ऑनलायन लवाद वापरता.

४. विमो कंपनीं आड पॉलिसीधारकांक कागाळी नोंद करपाक सोंपें जावचें म्हणून आयआरडीएआयन २०१० वर्सा एकत्रीत तक्रार निवारण प्रणाली (आयजीएमएस) सुरु केली.

५. आरबीआय (१४४४८), एसईबीआय (१८००-२६६-७५७५/१८००-२२-७५७५), आयआरडीएआय (१५५२५५) आनी पीएफआरडीए (१८००-११०-७०८/०६९) ह्या सारक्या सगळ्या क्षेत्रीय नियंत्रकांनी प्रस्न आनी कागाळींचे निवारणा खातीर वेगवेगळे टोल फ्री क्रमांक सुरु केल्यात. जाचो तपशील एनसीएफईच्या संकेतथळार उजवाडाक आयला आनी गिरायकांच्या प्रस्नांक जाप दिवपाक चॅटबॉट सुविधांतय उपलब्ध आसा.

६. सचेत पोर्टलाचेर सगळ्या प्रादेशिक नियंत्रकांच्या कागाळ पोर्टलां कडेन दुवे आसात आनी ते पोर्टलांत मुखार दाखयल्यात. तशेंच, सचेत पोर्टल १३ वेगवेगळ्या भाशांनी उपलब्ध आसा आनी तातूंत आंतर-नियामक समन्वयाची यंत्रणा आसा. एनसीएफई संकेतथळारय तपशील मेळटा.

रणनिती खांब – ६: प्रभावी समन्वय

गिरायकांक सेवांचो टिकाव वापर सक्षम करपा खातीर सरकार, नियंत्रक, अर्थीक सेवा पुरवणदार, दूरसंचार सेवा नियंत्रक, कुशळटाय प्रशिक्षण संस्था आदी मुखेल भागधारकां मदीं केंद्रीत आनी सतत समन्वय आसपाची गरज आसा. शेवटाक निमाणे सेवांचो दर्जो सुदारपाचेर लक्ष केंद्रीत करून आदल्या

यत्नांतल्यान मेळिल्ले फायदे एकठांय करप, वेवसाय प्रतिनिधींची क्षमता तयार करप, ग्रामीण पांवड्यार फारीकणी प्रणाली पर्यावरण प्रणाली उबारप, जाका लागून डिजिटल अर्थीक संस्कृताय खोलायेन जाता, तशेंच आपणावप आनी वितरण करपाक सोंपें जाता.

म्हत्वाचे टप्पे

सरकार/नियंत्रक/आर्थीक सेवा पुरवणदार/नागरिक समाज आदी मदल्या कृतींचें एकीकरण सुनिश्चित करपा खातीर तळागाळ पातळेचेर दरेका भागधारकाच्यो जापसालदारक्यो/अपेक्षा स्पश्टपणान व्याख्या करप. लीड बँक येवजण २०१९ वर्सा ५० वर्सा पुराय जाल्ल्यान, एसएलबीसी एनएसएफआय काळांत (२०१९-२४) साध्य करपाच्या दृश्टीकोन, कृती आराखड्याचो आनी म्हत्वाच्या टप्प्यांचो नियाळ घेवंक शकतात आनी चालीक लावंक शकतात.

भू-अवकाशीय म्हायती तंत्रज्ञानांतल्या उदरगती वांगडा, अर्थीक समावेशांतल्यान प्रगतीचेर नियंत्रण दवरपा खातीर ह्या तंत्रज्ञानाच्या आदारान एक घटमूट निरिक्षण चौकटी तयार करूं येता, जांतून आकांक्षी जिल्हे, ईशान्य प्रदेश आनी डावपेचवादी अतिरेकतायेचो परिणाम जाल्ल्या जिल्ह्यांचेर खासा भर दिवन. मार्च २०२२ मेरेन निरिक्षण चौकटी आनी जीआयएस डॅशबोर्ड तयार करतले.

साध्यताय – (येस)

१. एसएलबीसी/यूटीएलबीसी आरबीआय आरओच्या समन्वयान उदरनिर्वाह सुलभताय आनी समाजीक सुरक्षा येवजण्यां खाला (पीएमजेजेबीवाय, पीएमएसबीवाय, एपीवाय) केल्ली प्रगतीचे निरिक्षण आनी आनी नियाळ करता.

२. भारत सरकारान राष्ट्रीय म्हायती विज्ञान केंद्रान (एनआयसी) तयार केल्लो जन धन दर्शक (जेडीडी) अॅप नांवाचो भौगोलिक म्हायती प्रणाली (जीआयएस) आदारीत अॅप सुरू केला. हो अॅप सगळ्या रावपी गांवांतल्यान ५ किमी अंतराचेर बँकिंग आउटलेटांची उपलब्धताय दाखयता. बँकांनी जेडीडी अॅपाचेर अद्ययावत केल्ल्या म्हायतीचेर आदारीत बँक नाशिल्ल्या गांवांच्या विस्ताराचेर नेमान नियंत्रण दवरतात, जातूंत बँक नाशिल्लीं सुवाती वळखुपाक आनी अशा सगळ्या सुवातींनी बँकांची उपस्थिती सुनिश्चित करपाक एसएलबीसी रचनात्मक भुमिका करता.

३. तशेंच, अर्थीक समावेशाची प्रगती पळोवपा खातीर आरबीआयन संमिश्र अर्थीक समावेश (एफआय) निर्देशांक तयार केला, जो देशांतल्या अर्थीक समावेशाची व्याप्ती व्यापकपणान मेजता. अर्थीक समावेश निर्देशांक हो एक व्यापक निर्देशांक आसून तातूंत बँकिंग, विमो, पेन्शन, गुंतवणूक तशेंच टपाल सयत सगळ्या अर्थीक क्षेत्रांतल्या मापदंडांचो आस्पाव करपी अर्थीक समावेशाच्या तीन आयामां खातीर (प्रवेश, वापर आनी दर्जो) उपनिर्देशांक आसात.

४. एफआय-अनुक्रमणिका २०२१ वर्सा सावन वर्सुकी उजवाडाक येता, जी प्रगतीची म्हायती दिता आनी संबंदीत भागधारकांक भरपा खातीर एफआय जाग्यार आशिल्लीं अंतरां वळखुपाक मदत करता. एफआय-अनुक्रमणिका खाला केल्ले प्रगतीचो नियाळ हो अर्थीक स्थिरताय आनी उदरगत मंडळ - उपसमिती (एफएसडीसी-एससी) खाला अर्थीक समावेश आनी अर्थीक साक्षरतायेच्या तंत्रीक गटाच्या (टीजीआयएफआयएल) बसकांनी नेमान कार्यावळीचो विशय आसा.

परिशिष्ट २ - एनएसएफआय २०२५-३० - कृती मुद्दे, भागधारक आनी वेळरेखा				
सि. क्र	संदर्भ	कृती मुद्दे	मुखेल भागधारक	वेळरेखा
सिरियल क्रमांक १-४४ त दिल्ले कृती बिंदू अध्याय-४ प्रमाण आसात.				
रणनिती उद्देश १ - घरगुती आनी सूक्ष्म उद्देगां खातीर अर्थीक सुरक्षीतताय आनी अर्थीक सुरक्षा मेळोवपा खातीर समता, जबाबदार आनी परवडपी अर्थीक सेवांच्या संचांची उपलब्धताय आनी वापर सुदारप [१३ कृती मुद्दे].				
१	१.१	निमाण्या मैलाक पावपा खातीर समता, पावणी, सातत्य आनी दर्जो सुदारप.	एसएलबीसी/यूटीएलबीसी	डिसेंबर २०३०
२	१.२	दोंगराळ आनी गांवगिऱ्या वाठारांनी बीसी एजंटं खातीर प्रोत्साहन यंत्रणा.	आरबीआय, एनएबीएआरडी	चालू
३	१.३	बीसीची पगाराची रचना घटमूट करप.	आयबीए	डिसेंबर २०२६
४	१.४	सेवांचो व्याप्ती वाडोवप आनी बीसी कार्यावळींची टिकावूपण सुदारप.	एफएसपी	चालू
५	१.५	बीसी नोंदणी घटमूट करप.	आयबीए	चालू
६	१.६ (अ)	डिजिटल फारीकणींत एक अब्ज वापरप्यां मेरेन पावप	आरबीआय	डिसेंबर २०२९
७	१.६ (ब)	डिजिटल फारीकणी पर्यावरण प्रणालीचो विस्तार आनी खोलायेन (ईडीडीपीई)	एसएलबीसी/यूटीएलबीसी	मार्च २०२७
८	१.६ (क)	लक्ष्य केल्ल्या पत प्रवाहांक सुविधा दिवपाक आनी प्रवेश वाडोवपाक प्रोग्राम करपाक येवपी सीबीडीसी	आरबीआय	चालू
९	१.६ (ख)	डीपीआय म्हूण एकीकृत रिणां संवाद (यूएलआय).	आरबीआय	चालू
१०	१.६ (ग)	जन सुरक्षा पोर्टलाचेर सगळ्यो बँको आनी विमो कंपनींचो आस्पाव करप आनी एपीवायच्या कव्हरेजांत सुदारणा करप.	एफएसपी, एनएबीएआरडी	चालू
११	१.६ (घ)	सादें डिजिटल संवाद	एफएसपी	चालू
१२	१.७	सूक्ष्म उद्देगांचेर लक्ष केंद्रीत करतले.	एफएसपी	चालू
१३	१.८	स्वतार्चें नियंत्रण करपी संघटनां वरवीं जबाबदार नवनिर्माणाक चालना दिवप	एसआरओ	चालू

रणनिती उद्देश 2- घरगुती, खास करून वंचित आनी दुबळ्या विभागांची अर्थीक लवचीकता सुदारपा खातीर बायलांच्या फुडारपणा खाला अर्थीक समावेश आनी वेगळेपण आशिल्लीं धोरणां लिंग संवेदनशील पद्दती आपणावप [6 कृती मुद्दे].				
१४	२.१	बायल वेवसायीक प्रतिनिधींचो वाटो वाडोवप.	एसएलबीसी/यूटीएलबीसी	डिसेंबर २०२८
१५	२.२	केंद्रीत सेवां खातीर दुबळ्या आनी वंचित विभागांची वळख	वित्तीय क्षेत्र नियंत्रक	डिसेंबर २०२६
१६	२.३ (अ)	वंचित आनी दुबळ्या वर्गा खातीर वेगळे केल्ले योग्य उत्पाद आनी वितरण मार्ग	वित्तीय क्षेत्र नियंत्रक	चालू
१७	२.३ (ब)	गुंतवणूक, पेन्शन आनी विमो क्षेत्रांत योग्य एकत्रीत उत्पादनांची उदरगत	एसईबीआय, आयआरडीएआय, पीएफआरडीए	चालू
१८	२.३ (क)	सादी दस्तावेजीकरण प्रक्रिया आनी बेगीन वितरण आशिल्लीं योग्य आनी योग्य पत उत्पाद	एफएसपी	चालू
१९	२.३ (ख)	आपत्कालीन पत - बीएसबीडीएत ओव्हरड्राफ्ट	एफएसपी	डिसेंबर २०२८
रणनिती उद्देश ३ - उदरनिर्वाह, कुशळटाय उदरगत आनी आदार दिवपी पर्यावरण यंत्रणेचो समन्वय, तशेंच अर्थीक समावेशक तांचो दुवो [७ कृती मुद्दे].				
२०	३.१ (अ)	कुशळटाय प्रशिक्षणाक आशय विकास आनी वितरण	एनएसडीसी, एनसीएफई	चालू
२१	३.१ (ब)	सगळ्या कुशळटाय विकास संस्थांनी एनएसक्यूएफ आपणावप आनी सगळ्या भाशांनी अभ्यासक्रमाच्या साहित्याची उपलब्धताय.	एनएसडीसी	चालू
२२	३.१ (क)	लिंग संवेदनशील पद्दतीचेर भर दिवन, सगळ्या कुशळटाय विकास संस्थांच्या साधनांचो समन्वय करप.	एनएसडीसी	चालू
२३	३.२	आयोजित कुशळटाय प्रशिक्षणांची संख्या आनी प्रकार हांचे विशीं म्हायती दिवप- घेवप आनी अहवाल सादर करप.	एनएसडीसी	चालू

२४	३.३ (अ)	एनएसडीसी, भारत सरकार आनी राज्य सरकारांच्या कुशळटाय रिणाच्या येवजण्यां विशीं म्हायती प्रसारीत करप.	एनएसडीसी, एफएसपी	चालू
२५	३.३ (ब)	दरेका जिल्ह्याच्या 'क्षमता आदारीत येवजण वरवीं' ('पोर्टेशियल लिंकड प्लॅन') कुशळटाय प्रशिक्षीत व्यक्तींक निधी आनी अर्थीक मजत.	एसएलबीसी/ यूटीएलबीसी, एनएबीएआरडी, एफएस	चालू
२६	३.४	थळाव्या समाजीक संघटनांचो फायदो घेवप	आरबीआय, एनएबीएआरडी	चालू
रणनिती उद्देश ४ - अर्थीक शिस्त प्रसाराचें साधन म्हणून अर्थीक शिक्षणाचो वापर करप [१० कृती मुद्दे].				
२७	४.१	अर्थीक साक्षरतायेच्या उपक्रमांक तिगोवन दवरप आनी ते चड खोलायेन करप.	एनसीएफई, एनएबीएआरडी, एफएसपी	चालू
२८	४.२ (अ)	विविध आशय आनी केंद्रीत वितरण माध्यमां	एनसीएफई	चालू
२९	४.२ (ब)	उद्दिष्ट आदारीत अर्थीक साक्षरता घटकांची स्थापणूक.	आरबीआय, एनएबीएआरडी	चालू
३०	४.३	डिजिटल साक्षरतायेंत सुदारणा	एनसीएफई	चालू
३१	४.४	सामुगी विकास आनी प्रसार - सासणाचें रिण	एनसीएफई	चालू
३२	४.४	आशयाचो विकास आनी प्रसार - वास्तवीक ध्येय थारावप, अर्थीक नियोजन आदी.	एनसीएफई	चालू
३३	४.५	अर्थीक साक्षरतेच्या स्थितीचें नियतकालिक मुल्यांकन.	एनसीएफई	डिसेंबर २०२७
३४	४.५	विशिष्ट प्रदेशां खातीर/गटां खातीर केंद्रीत जागृताय कार्यावळी.	एनसीएफई	चालू
३५	४.६	सामान्य बँकिंग आनी अर्थीक गजालीं खातीर एआय आनी एमएल आदारीत भौशीक प्रस्न-जाप पद्दत तयार करप.	एफएसपी	चालू
३६	४.६	गिरायक संरक्षण आनी तक्रार निवारण उपाय करपा संबंदी बरी नियोजीत सोशल मिडिया मोहीम घडोवन हाडप.	एफएसपी	चालू

रणनिती उद्देश ५ - गिरायक संरक्षण आनी तक्रार निवारण उपायांचे दर्जो आनी विस्वास घटमूट करप [८ कृती मुद्दे].				
३७	५.१ (अ)	चड सादे आनी उण्या भाराचे उपाय.	एफएसपी	चालू
३८	५.१ (ब)	'नागरिक अर्थीक सायबर फटवणूक कागाळ आनी वेवस्थापन प्रणाली'चेर बँकांची प्रक्रिया सोपी करप आनी तांचो आस्पाव करप.	एफएसपी	चालू
३९	५.१ (क)	मंडळान मान्य केल्लें गिरायक कागाळी निवारण धोरण	एफएसपी	चालू
४०	५.२ (अ)	डिजिटल फारीकणी गुप्तचर मंच (डिजिटल पेमेंट्स इंटेलिजन्स प्लॅटफॉर्म)	आरबीआय	डिसेंबर २०२६
४१	५.२ (ब)	'काळ्या नमुन्यांचेर' (डार्क पॅटर्न्स) संरक्षण.	वित्तीय क्षेत्रांतले नियंत्रक	चालू
४२	५.२ (क)	तंत्रीक नवनिर्माणा आड संरक्षणात्मक उपाय	वित्तीय क्षेत्रांतले नियंत्रक	चालू
४३	५.२ (ख)	बँकांनी पूर्व अधिसूचित अधिकृत दूरध्वनी क्रमांक वापरप	एफएसपी	चालू
४४	५.२ (ग)	नेमान गिरायक जागृताय मोहीम घडोवन हाडप	वित्तीय क्षेत्रांतले नियंत्रक एफएसपी	चालू
अर्थीक समावेश (एफआय) क्षेत्रांतल्या प्रगतीचें मुल्यांकन करपा खातीर देखरेख आनी माप यंत्रणा [३ कृती मुद्दे].				
४५	अ-५	अर्थीक क्षेत्र नियंत्रकांनी म्हायती एकठांय करप आनी प्रसार करप	वित्तीय क्षेत्रांतले नियंत्रक	चालू
४६	अ-५	चड व्यापक आनी विखंडीत एफआय-अनुक्रमणिका तयार करप	वित्तीय क्षेत्रांतले नियंत्रक	जून २०२६
४७	अ-५	अभ्यास/सर्वेक्षण करप	वित्तीय क्षेत्रांतले नियंत्रक	चालू
नोंद घेवची - वयर दाखयल्ले प्रमाण 'मुखेल भागधारक म्हूण 'आर्थीक सेवा पुरवणदार (एफएसपी) कोश्टक ४.१ प्रमाण तांच्या संबंदीत नियंत्रकांकडेन जोडिल्ले आसतात.				

संदर्भ

- www.uidai.gov.in
- www.npci.org.in
- www.sebi.gov.in
- <https://investor.sebi.gov.in/>
- <https://jansuraksha.gov.in>
- RBI guidelines on 'Rationalisation of Branch Authorisation Policy Revision of Guidelines' dated May 18, 2017
- RBI guidelines on 'Financial Inclusion-Access to Banking Services - Basic Savings Bank Deposit Account (BSBDA)' dated June 10, 2019
- IRDAI discussion Paper on Tying/Bundling in Insurance-
<https://intranet.irdai.gov.in/web/guest/document-detail?documentid=369570>
- [https://www.rbi.org.in/Financial Education/FLCS CFLs Details.aspx](https://www.rbi.org.in/FinancialEducation/FLCS%20CFLs%20Details.aspx).
- <https://www.cersai.org.in/>
- <https://i4c.mha.gov.in/ncrp.aspx>
- <https://doca.gov.in/DarkPatternsBusterHackathon/about-us.php>
- Master Direction Know Your Customer (KYC) Direction, 2016
- [https://www.rbi.org.in/scripts/FS_Press Release, aspx?prid=50901&fn=9](https://www.rbi.org.in/scripts/FS_PressRelease.aspx?prid=50901&fn=9)
- Report of India's G20 Task Force on Digital Public Infrastructure
[https://dea.gov.in/sites/default/files/Report %20of%20Indias%20G20%20Task%20 Force%20on%20Digital%20Public%20Infrast ructure.pdf](https://dea.gov.in/sites/default/files/Report%20of%20Indias%20G20%20Task%20Force%20on%20Digital%20Public%20Infrastructure.pdf)
- [https://www.nabard.org/demo/auth/writer e-addata/File/ FARMER %20PRODUCER%20 ORGANISATIONS.pdf](https://www.nabard.org/demo/auth/writer e-addata/File/FARMER%20PRODUCER%20 ORGANISATIONS.pdf)
- [https://www.rbi.org.in/scripts/BS_Press Release-Display.aspx?prid=52068](https://www.rbi.org.in/scripts/BS_PressRelease-Display.aspx?prid=52068)
- <https://www.rbi.org.in/Financial Education/FLCS CFLs Details.aspx>
- [https://www.rbi.org.in/FinancialEducation/c on-tent/!%20Can%20Do RBI.pdf](https://www.rbi.org.in/FinancialEducation/c on-tent/!%20Can%20Do%20RBI.pdf)
- <https://fintech.rbi.org.in/>
- [https://www.npci.org.in/what-we- do/imps/faqs](https://www.npci.org.in/what-we-do/imps/faqs)
- IBA instructions No. IBA/PSBT/L/2024/110 dated December 5, 2024
- <https://www.iba.org.in/>
- RBI guidelines-RBI DOR.SOG (LEG).
- REC/64/09.08.024/2023-24 dated January 1, 2024, on Inoperative Accounts/Unclaimed Deposits in Banks Revised Instructions
- [https://www.rbi.org.in/commonman/englis h/scripts/FAQs.aspx?Id=2812](https://www.rbi.org.in/commonman/english/scripts/FAQs.aspx?Id=2812)
- [https://jss.gov.in/RBI Master Direction FIDD, MSME & NFS. 12/06.02.31/2017-18](https://jss.gov.in/RBI%20Master%20Direction%20FIDD,%20MSME%20&%20NFS.%2012/06.02.31/2017-18) dated July 24, 2017 (last updat-ed on July 23, 2025) on Lending to Micro. Small & Medium Enterprises (MSME) Sector
- RBI Master Direction DoR, FIN. REC. 95/03.10.038 /2021-22 dated March 14, 2022 (last updated on October 10, 2024) on Regulatory Framework for Microfinance Loans
- <https://www.nabard.org/>
- <https://ncfe.org.in/>
- <https://cybercrime.gov.in/>
- <https://www.pfrda.org.in/>
- Gazette Notification dated December 27, 2013-<https://egazette.gov.in/>
- [https://www.rbi.org.in/commonman/Englis h/scripts/FAQs.aspx?Id=274](https://www.rbi.org.in/commonman/English/scripts/FAQs.aspx?Id=274)
- <https://www.niesbud.nic.in/>
- <https://npscra.nsdl.co.in/>
- <https://nrlm.gov.in/>
- <https://nsdcindia.org/>
- <https://www.msde.gov.in/>
- <https://www.nabard.org/>
- <https://jansuraksha.in/pmjjbyScheme>

- <https://fintech.rbi.org.in/FT RegSandbox>
- <https://nirdpr.org.in/rseti/aboutus.aspx>
- Omnibus Framework for recognising Self-Regulatory Organisations (SROs) for Regulated Entities (REs) of the Reserve Bank of India-dated March 21,2024
- <https://www.sidbi.in/>
- <https://www.skillindiadigital.gov.in/>
- RBI Master Circular on lead Bank Scheme FIDD, CO.LBS.BC. No.03/02.01.001/2025-26 dated April 1,2025
- <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>
- RBI Master Direction DoR. FIN. REC. 95 / 03.10.038 / 2021-22 dated March 14, 2022 (last updated on October 10, 2024) on Regulatory Framework for Microfinance Loans
- RBI guidelines on Section 23 of the Banking Regulation Act, 1949 - Master Circular on Branch Authorisation - Census data 2011 - DBR.No. BAPD. BC.12/22.01.001/2016-17 dated September 1, 2016
- <https://udyamassist.gov.in/>